

<https://ecs.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Endowment & Charity Studies

E-ISSN: 3115-7475

Vol.4, Issue.2, No.8, 2026, pp 143-168

Received: 09/06/2026

Last Revised: 09/08/2026

Accepted: 13/09/2026

Research Paper

Challenges of Applying General Rules of Civil Liability to Managers of Non-Administered Endowments and Proposing an Efficient Model in Iran's Legal System

Habibollah Rahimi *

Associate Professor, Department of Law, Faculty of Law, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
rahimi@atu.ac.ir

Abbas Toosi

Associate Professor, Department of Law, Faculty of Law, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
toosi@atu.ac.ir

Soroush Fakhraei

PhD Student in Private Law, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
soroush_fakhraei@atu.ac.ir

Introduction

Waqf, as one of the social institutions, has always played an undeniable role in providing for the public interest. The Iranian legal system has divided the management of endowments into two categories: possessory endowments (mawqufat-e motasarefi) and non-possessory endowments (mawqufat-e gheyre-motasarefi). In the second category, which is the subject of this study, the legislature has recognized the trustee's managerial independence and limited the role of the Endowments Organization to mere supervision (Sedaghati & Jalali, 2016, 199).

Despite this managerial independence, a reflection on endowment regulations reveals that these laws are almost entirely focused on the legal relationship between the trustee and the endowment itself. On the contrary, the legislature, and consequently legal scholarship, have neglected to articulate the trustee's civil liability regime vis-à-vis third parties. This gap becomes more acute when we consider that, pursuant to Article 76 of the Civil Code and according to the prevailing view of jurists, a trustee does not have the right to resign after accepting the position and must continue administering the endowment until the end of their tenure (Katouzian, 2005, 226), while the trustee's financial capacity and ability to compensate for potential damages have never been considered as a condition for assuming the office of trusteeship (Sedaghati, 2014, 53-54).

A review of the research literature shows that studies conducted in the field of liability of endowment administrators have primarily focused on the trustee's contractual liability toward the endowment and the beneficiaries. The fundamental question is whether the general rules of civil liability and jurisprudential principles can be applied to the office of trusteeship without modification.

Methodology

The present study employs a descriptive-analytical method with logical inference based on library data, including statutory laws, Imami and Sunni jurisprudential texts, and legal sources. A comparative study with the institution of trust in the common law system and an examination of liability-modifying institutions in Iranian law (liability of judges

*Corresponding Author

Rahimi, H., Toosi, A., & Fakhraei, S. (2026). Challenges of applying general rules of civil liability to managers of non-administered endowments and proposing an efficient model in iran's legal system. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 4(2), 143-168. <https://doi.org/10.22108/ecs.2026.149244.1200>

3115-7475© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

<https://doi.org/10.22108/ecs.2026.149244.1200>

and corporate directors) have also been conducted, and the final model has been presented based on economic analysis of law and jurisprudential foundations.

Findings

The findings of the research indicate that although the general rules of civil liability and jurisprudential principles hold the trustee liable when the elements of liability are met (Safaei & Rahimi, 2020, 56), the unconditional application of these rules to the office of trusteeship entails widespread undesirable consequences: A) Conflict with the principle of full compensation, because trustees do not necessarily possess the financial capacity to compensate for heavy damages arising from the management of vast endowments, while the endowment itself typically enjoys stable and substantial financial resources (Amini & Abak, 2014, 85); B) A sharp reduction in the incentive to accept trusteeship, resulting in a managerial vacuum that leads to maximal and inefficient government (Endowments Organization) intervention in the administration of endowments, concentrating both supervision and administration in a single institution. This is consistent with the economic analysis of law, which demonstrates that increased civil liability reduces the willingness to accept high-risk positions (Bertoli & Grembi, 2017, 4-16); C) Reduced efficiency and productivity of endowments through the creation of defensive behaviors in trustees, excessive investment in safety, and avoidance of beneficial but risky activities (Riahi Samani, 2012, 94); D) Conflict with the efficiency of the civil liability system from the perspective of economic analysis, because the rule of strict liability, contrary to the objectives of optimal deterrence and distributive justice, increases social costs (Shavell, 2009, 67). In contrast, a comparative study of the institution of trust and an examination of the modified liability regime for judges and commercial company directors demonstrate that efficient legal systems, by distinguishing degrees of fault, place managerial risks arising from slight errors on the legal personality of the institution (the state, the company, or the endowment), so as to preserve managers' incentives while ensuring full compensation for injured parties.

Discussion and Conclusion

The results of the research indicate that the optimal model for the civil liability of non-possessory endowment administrators can be designed based on the distinction of degrees of fault and relying on the independent legal personality of the endowment. This model, which draws inspiration by way of analogy from similar institutions in the Iranian legal system (judicial liability and corporate directors' liability), delineates two levels of liability: First, in cases of slight or very slight fault, the damage inflicted on third parties is regarded as an inherent risk of endowment management and is borne by the legal personality of the endowment. The damage is paid from the endowment's revenues as current costs of exploitation or preservation of the corpus. This approach is consistent with the practice of rational persons and the principle of imposing loss on the beneficiary and, from the perspective of economic analysis, ensures the optimal level of activity and precaution on the part of the trustee. Second, in cases of gross fault, very gross fault, or intentional wrongdoing, the trustee is personally liable, in accordance with the general rules of civil liability (Article 1 of the Civil Liability Act and the principles of destruction and causation), for full compensation of the damage inflicted.

This dual model, while ensuring full and fair compensation for injured parties, preserves the incentive of capable and efficient trustees to accept the office of trusteeship and prevents a managerial vacuum; it also respects the intentions of the endower and prevents excessive and maximal government intervention in endowment affairs.

Keywords

Civil Liability, Non-Administered Endowments, Trustee (Mutawalli), Endowment and Charity Organization, Legal Personality, Fault, Deterrence, Economic Analysis of Law.

مقاله پژوهشی

چالش‌های اعمال قواعد عمومی مسئولیت مدنی نسبت به مدیران موقوفات غیرمتصرفی و ارائه الگوی کارآمد در نظام حقوقی ایران

حبیب‌اله رحیمی*^۱، عباس طوسی^۲ و سروش فخرائی^۳

۱. دانشیار گروه حقوق، دانشکده حقوق دانشگاه علامه طباطبائی تهران، تهران، ایران

rahimi@atu.ac.ir

۲. دانشیار گروه حقوق، دانشکده حقوق دانشگاه علامه طباطبائی تهران، تهران، ایران

toosi@atu.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی دانشگاه علامه طباطبائی تهران، تهران، ایران

soroush_fakhraei@atu.ac.ir

چکیده

مقررات خاص اوقافی عمدتاً ناظر بر رابطه متولی با خود موقوفه هستند و مسئولیت قهری وی در برابر اشخاص ثالث با خلأ نظری و چالش‌های عملی مواجه است. از این رو، پژوهش حاضر با هدف ارائه الگویی مناسب برای مسئولیت مدنی مدیران موقوفات غیرمتصرفی در نظام حقوقی ایران و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و استنتاج منطقی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای شامل قوانین موضوعه، متون فقه امامیه، فقه عامه، مطالعه تطبیقی نهاد تراست در نظام کامن لا و تحلیل اقتصادی حقوق انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد قواعد عمومی مسئولیت مدنی و قواعد فقهی، متولی را در فرض اجتماع ارکان مسئولیت، ضامن می‌شناسد؛ ولی اعمال بی‌قیدوشرط این قواعد به دلیل ویژگی‌های خاص تولیت از جمله عدم جواز استعفا و عدم لزوم تمکن مالی متولی، آثاری نامطلوب همچون کاهش انگیزه پذیرش سمت تولیت، مداخله حداکثری حکومت، کاهش بهره‌وری موقوفات و گاه نقض اصل جبران کامل خسارت را به دنبال دارد. با بهره‌گیری از تجربیات تعدیل‌گرانه در مسئولیت مدنی قضات و مدیران شرکت‌های تجاری و با تکیه بر شخصیت حقوقی موقوفه، الگوی پیشنهادی مبتنی بر تفکیک درجات تقصیر است: در تقصیرهای سبک یا بسیار سبک متولی، خسارت واردشده به اشخاص ثالث به عنوان ریسک مدیریت به عهده شخصیت حقوقی موقوفه قرار می‌گیرد؛ اما در رابطه با تقصیر سنگین و بسیار سنگین، متولی شخصاً مطابق قواعد عمومی مسئولیت مدنی مسئول جبران خسارت خواهد بود. این الگو ضمن حفظ انگیزه متولیان و احترام به نیت واقف، جبران عادلانه خسارت زیان‌دیدگان را تأمین می‌کند و با مبانی فقهی و بنای عقلا سازگار است.

واژه‌های کلیدی

مسئولیت مدنی، موقوفات غیرمتصرفی، متولی، سازمان اوقاف، بازدارندگی.

*نویسنده مسئول

رحیمی، ح.، طوسی، ع.، و فخرائی، س. (۱۴۰۵). چالش‌های اعمال قواعد عمومی مسئولیت مدنی نسبت به مدیران موقوفات غیرمتصرفی و ارائه الگوی کارآمد در نظام حقوقی ایران. *مطالعات وقف و امور خیریه*، ۴(۱)، ۱۴۳-۱۶۸

<https://doi.org/10.22108/ecs.2026.149244.1200>

۱- مقدمه و بیان مسأله

وقف به عنوان یکی از نهادهای ماندگار حقوقی-اجتماعی در تمدن اسلامی، همواره نقشی بی‌بدیل در تأمین مصالح عمومی، کاهش فقر، گسترش علم و عمران شهرها ایفا کرده است. تحقق این اهداف والا جز در سایه مدیریت عقلایی، کارآمد و مسئولانه موقوفات ممکن نیست. نظام حقوقی ایران مدیریت موقوفات را به دو شیوه کلی تقسیم کرده است: «موقوفات متصرفی» که مستقیماً توسط سازمان اوقاف و امور خیریه اداره می‌شوند و «موقوفات غیرمتصرفی» که تولیت آنها به شخص منتخب واقف (متولی منصوص) سپرده می‌شود. در نوع دوم که موضوع این پژوهش است، قانون‌گذار با الهام از اصل فقهی «الوقف علی حسب ما یوقفه الواقف» و با هدف احترام به اراده واقف، استقلال مدیریتی متولی را به رسمیت شناخته و نقش سازمان اوقاف را به نظارت محدود کرده است.

با وجود این استقلال مدیریتی، تدقیق در مقررات اوقافی نشان می‌دهد این مقررات تقریباً به طور کامل معطوف به رابطه حقوقی متولی با خود موقوفه بوده‌اند و تکالیف او را در حفظ عین موقوفه، ایجاد درآمد و تقسیم منافع میان موقوف‌علیهم تبیین کرده‌اند. در مقابل، قانون‌گذار و به تبع آن پژوهش‌های حقوقی، از تبیین نظام مسئولیت مدنی متولی در برابر اشخاص ثالث (مانند مجاوران، رهگذران، مشتریان یا کارگران واحدهای تجاری موقوفه) غفلت کرده‌اند. این خلأ زمانی حادث می‌شود که بدانیم مطابق ماده ۷۶ قانون مدنی و بنا بر نظر مشهور فقها، متولی پس از قبول سمت، حق استعفا ندارد و باید تا پایان دوران تصدی، اداره موقوفه را به عهده گیرد؛ حال آنکه وضعیت مالی و توانایی او در جبران خسارات احتمالی هیچ‌گاه به عنوان شرط احراز تولیت در نظر گرفته نشده است.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد مطالعات انجام‌شده در حوزه مسئولیت مدیران وقف عمدتاً معطوف به مسئولیت قراردادی متولی در قبال موقوفه و موقوف‌علیهم بوده است. همچنین، در متون فقهی امامیه، حکمی مستقل درباره مسئولیت قهری متولی در برابر اشخاص ثالث یافت نمی‌شود و فقط در فقه عامه به صورت گذرا به این موضوع اشاره شده است؛ بنابراین، خلأ اصلی پژوهش حاضر نبود الگویی منسجم و متناسب با ماهیت خاص تولیت برای مسئولیت مدنی متولیان در برابر اشخاص ثالث است.

با توجه به مطالب بالا، پرسش اساسی آن است که آیا قواعد عمومی مسئولیت مدنی و قواعد فقهی بدون تعدیل بر منصب تولیت قابل اعمال هستند. تحمیل مسئولیت کامل و شخصی بر متولی، به ویژه در رابطه با تقصیرهای سبک مدیریتی، چه آثاری خواهد داشت؟ آیا نظام حقوقی ایران با تکیه بر شخصیت حقوقی مستقلی که برای موقوفات در ماده ۳ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف به رسمیت شناخته است، می‌تواند از تجربیات تعدیل‌گرانه در حوزه مسئولیت مدنی برای ارائه راهکاری متناسب با ماهیت موقوفات بهره برد؟ از این رو، با توجه به چالش‌ها و مسائلی که در این حوزه مطرح هستند، پژوهش حاضر با هدف برطرف کردن خلأ نظری موجود و ارائه الگویی کارآمد و عادلانه برای مسئولیت مدنی مدیران موقوفات غیرمتصرفی انجام شده است.

۲- شناخت موقوفات غیرمتصرفی و نظام مدیریت آن

۲-۱ مفهوم موقوفات غیرمتصرفی

موقوفات در نظام حقوقی ایران به دو شیوه «متصرفی» و «غیرمتصرفی» اداره می‌شوند. هرچند کاربرد این اصطلاحات در مقررات وقفی رایج و متداول است، قانون‌گذار تعریفی مستقل از موقوفات غیرمتصرفی ارائه نداده است. در فقدان چنین

تعریفی، می‌توان با تکیه بر تعریف موقوفات متصرفی^۱ که در بند ۴ دستورالعمل تعاریف و اصطلاحات مندرج در آیین‌نامه اجرایی قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۵ آمده است، به مفهوم موقوفات غیرمتصرفی دست یافت. به بیان ساده، موقوفات متصرفی آن دسته از موقوفاتی هستند که مدیریت آنها مستقیماً به عهده سازمان اوقاف و امور خیریه است. مصادیق این نوع موقوفات در بند «الف» ماده ۱ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف بیان شده است. در مقابل، موقوفات غیرمتصرفی به موقوفاتی اطلاق می‌شوند که توسط متولی منتخب واقف اداره می‌شوند. در این الگوی مدیریتی، سازمان اوقاف و امور خیریه اصولاً حق مداخله مدیریتی ندارد و نقش آن صرفاً به نظارت بر نحوه اداره و اجرای نیات واقف محدود می‌شود. تأکید بر استقلال مدیریتی متولیان موقوفات غیرمتصرفی در ماده ۲۰ آیین‌نامه اجرایی نیز بازتاب یافته است. بر این اساس، موقوفات غیرمتصرفی از الزام به ارائه بودجه سالانه به سازمان اوقاف مستثنی شده‌اند؛ مگر در موارد خاص که متولی در معرض تعدی یا تفریط قرار گیرد و نیاز به نظارت مؤثرتر احساس شود. بنابراین، تمایز اساسی میان موقوفات متصرفی و غیرمتصرفی را باید در عامل مدیریت و حد و حدود اختیارات سازمان اوقاف جست‌وجو کرد: در نوع نخست، سازمان اوقاف نقش مدیر مستقیم را ایفا می‌کند و در نوع دوم، به نقش ناظر و اطمینان از رعایت نیات واقف اکتفا می‌کند.

۲-۲ مدیریت موقوفات غیرمتصرفی

مدیریت موقوفات یکی از چالش‌های اساسی در حوزه حقوق و اقتصاد وقف به شمار می‌آید. «مدیر» اسم فاعل از مصدر «اداره» و به معنای گرداننده است و در مفهوم اداره‌کننده و کارگردان نیز به کار می‌رود. در این نوشتار نیز مفهوم مدیر مترادف با همان معنای لغوی آن به کار رفته و منظور فردی است که عهده‌دار اداره موقوفات است.

همان‌گونه که پیش از این بیان شد، وجه تمایز موقوفات متصرفی و غیرمتصرفی در مدیر و نحوه انتخاب آن است. با توجه به تعریفی که از موقوفات غیرمتصرفی ارائه شد، در این‌گونه موقوفات، مدیریت به عهده شخص منتخب واقف است. بنابراین، متولی در موقوفات غیرمتصرفی نقش مدیر وقف را ایفا می‌کند (ترابی و اسماعیلی، ۱۳۹۶: ۱۰۸) و در اصطلاح به شخصی اطلاق می‌شود که اداره امور موقوفه را به عهده می‌گیرد (ترابی و اسماعیلی، ۱۳۹۶: ۸۹). تولیت وقف به معنای تصدی مال موقوفه از سوی کسی است که به تعیین واقف یا حاکم منصوب می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱: ۱۴۶۹).

ماده ۴ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف و امور خیریه نیز تعریفی مشابه از متولی ارائه می‌دهد؛ ولی بند ۱۰ دستورالعمل مربوط به تعاریف و اصطلاحات مندرج در آیین‌نامه اجرایی قانون اخیرالذکر، با ارائه تعریفی متفاوت، بر ضرورت صدور نظریه ادارات تحقیق یا حکم دادگاه برای تشخیص متولی تصریح کرده است. این در حالی است که تعیین متولی، اولاً و بالذات در اختیار واقف است (عندلیب و سیاحت اسفندیاری، ۱۳۹۴: ۲۴) و دوماً، عدم توجه به مفهوم متولی منصوص احراز تولیت را به تأیید مراجع یادشده منوط کرده است.

۲-۲-۱ نحوه نصب مدیر موقوفه و لزوم استمرار تولیت

در نظام حقوقی وقف، آنچه اصالت دارد، اراده واقف است؛ اوست که تعیین می‌کند چه اشخاصی از موقوفه منتفع شوند و چه اشخاصی مدیریت و نظارت بر موقوفه را به عهده داشته باشند. در این میان، تفکیک میان موقوفات عام و خاص از نظر متعلق

^۱ موقوفاتی که به موجب قانون و با رعایت آیین‌نامه اداره آنها به عهده سازمان حج و اوقاف و امور خیریه است.

اراده واقف در اشخاصی است که از منافع موقوفه بهره‌مند می‌شوند و تمایز موقوفات متصرفی و غیرمتصرفی از نظر اراده واقف در خصوص تعیین مدیر وقف و نحوه اداره آن است که هر دو مبتنی بر اراده واقف هستند. از دیرباز، در فقه امامیه، بر این اصل تأکید شده است که «الوقف علی حسب ما یوقفه الواقف»؛ موقوفات باید به گونه‌ای اداره شوند که واقف معین کرده است. از این رو، واقف می‌تواند برای موقوفه خود متولی تعیین کند (نجفی، بی‌تا: ۲۲). بر این اساس، موقوفات غیرمتصرفی توسط متولیان منتخب واقف اداره می‌شوند و عام یا خاص بودن موقوفه تأثیری در تعیین مدیر موقوفه و نحوه مدیریت و مسئولیت وی ندارد. با این حال، پذیرش سمت تولیت قهری و اجباری نیست؛ زیرا اصل، عدم ولایت افراد بر یکدیگر است و اقتضای این اصل، عدم امکان الزام و اجبار فرد بر پذیرش تولیت است. از این رو، شخص منتخب واقف را نمی‌توان به قبول این سمت مجبور کرد و مطابق ماده ۷۶ قانون مدنی، وی می‌تواند بدو تولیت را رد یا قبول کند.

درباره ماهیت حقوقی عمل نصب متولی از سوی واقف، میان حقوق‌دانان اختلاف نظر وجود دارد. گروهی از حقوق‌دانان قبول یا نصب تولیت را در زمره عقود می‌دانند و معتقد هستند قالب حقوقی آن قراردادی است که میان واقف و متولی منعقد می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۲۲۵). در مقابل، برخی دیگر نصب متولی را از مصادیق ایقاعات می‌دانند و باور دارند از اختیار رد یا قبول تولیت نباید استنباط کرد که نصب متولی عقد است (صدائتی، ۱۳۹۳: ۵۳-۵۴). با این وصف، در ضرورت قبول مقام تولیت توسط متولی میان صاحب‌نظران اتفاق نظر وجود دارد؛ ولی در خصوص ضرورت استمرار تولیت، اختلاف نظر قابل ملاحظه‌ای دیده می‌شود و با عنایت به اینکه امکان یا عدم امکان انصراف متولی از تولیت در بررسی احکام مسئولیت وی حائز اهمیت است، بررسی اجمالی موضوع ضروری است. گروهی از فقها و حقوق‌دانان معتقد هستند انصراف متولی دارای ریشه‌های فقهی و مبانی عقلی است؛ بنابراین، الزامی به استمرار تولیت وجود ندارد و متولی هر زمان اراده کند، می‌تواند از این سمت کناره‌گیری کند (صدائتی، ۱۳۹۳: ۵۳-۵۴). در مقابل، عده‌ای باور دارند امکان انصراف متولی پس از قبول تولیت وجود ندارد (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۲۲۶). مطابق قول مشهور فقها، متولی حق انصراف از تولیت پس از قبول این سمت را ندارد و قبول تولیت او را پای‌بند می‌کند؛ از این رو، متولی نمی‌تواند پس از قبول سمت، استعفا دهد (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۲۲۶).

صرف‌نظر از اختلافات فقهی یادشده، قانون مدنی عقیده گروه دوم را پذیرفته و در ماده ۷۶ بر لزوم استمرار تولیت در فرض قبول این سمت تأکید کرده است. با توجه به اصل ۱۶۷ قانون اساسی که قاضی را ملزم به تبعیت از قوانین مدون می‌کند، این مقرر قانونی در مبحث مدیریت موقوفات لازم‌الاتباع است و در نظام حقوقی ایران فرصتی برای اعمال نظر گروه اول فقها باقی نمی‌ماند. با توجه به اینکه وفق قوانین موضوعه اصولاً انصراف متولی ممکن نیست، باید سعی کرد به نحوی موازنه منطقی و عقلانی بین مسئولیت متولی و ضرورت استمرار تولیت برقرار کرد.

۲-۲ وظایف مدیران وقف

پذیرش سمت تولیت، افزون بر ایجاد حقوق و اختیارات برای متولی، مسئولیت‌هایی را نیز به دنبال دارد که مهم‌ترین آنها رعایت امانت نسبت به موقوفه است؛ صرف‌نظر از اینکه تعیین متولی توسط واقف را عقد یا ایقاع بدانیم، پس از قبول تولیت، رابطه امانی میان وی و موقوفه ایجاد می‌شود و متولی - یا سازمان اوقاف حسب مورد - نماینده موقوفه محسوب می‌شود و باید در حدود متعارف، مال موقوفه را حفظ و اداره کند (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۲۲۹).

قانون‌گذار نیز به صراحت بر امین‌بودن مباشران موقوفات تأکید کرده است. تبصره ۴ ماده ۷ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف و امور خیریه مقرر می‌دارد: «کلیه مباشران موقوفات و اماکن مذهبی اعم از متولی و ناظر و امناء و مدیران و

بنیادهای خیریه مذکور در این قانون در حکم امین می‌باشند...» که در واقع، تکرار تبصره ۲ ماده ۷ قانون اوقاف است. این مقرر بر کلیه مباشران موقوفات، اعم از موقوفات غیرمتصرفی و متصرفی، حاکم است و ایشان باید در انجام وظایف قانونی خود حدود متعارف را رعایت کنند. ماده ۹ آیین‌نامه اجرایی نیز با تأکید بر اینکه متولی امین موقوفه است، بر ضرورت اداره موقوفه بر اساس قانون و در فرض ابهام یا فقدان متون قانونی، طبق احکام شرع تصریح کرده است.

برای بررسی مسئولیت مدنی متولی، در گام نخست، باید تکالیف وی را مورد مذاقه قرار داد. قانون‌گذار در مواد ۸۲ و ۸۶ قانون مدنی به اجمال تکالیف متولی را بیان کرده است؛ اما به نظر می‌رسد مهم‌ترین وظیفه متولیان حفظ عین موقوفه و ایجاد درآمد برای موقوفه باشد.^۱ از این رو، وظیفه متولی در مرحله اول، حفظ و صیانت از اصل وقف، عمارت و اصلاح آن در صورت نیاز است (عندلیب و سیاحت اسفندیاری، ۱۳۹۴: ۳۶)؛ چه اینکه در موقوفات منفعتی، بدون وجود عین موقوفه، کسب منفعت معنایی ندارد و در موقوفات انتفاعی نیز فقدان عین موقوفه بهره‌برداری از آنها را سالبه به انتفاع موضوع می‌کند. وظیفه بعدی متولی کسب درآمد از موقوفه و تقسیم آن میان موقوف‌علیهم بر اساس نیت واقف است. البته، لازم به یادآوری است که این تکلیف متولی در موقوفات عام ناظر بر موقوفات منفعتی است؛ اما در موقوفات انتفاعی که مبتنی بر وقف بر جهات عمومی است (ترابی و اسماعیلی، ۱۳۹۶: ۲۲۵)، اساساً بحث درآمدزایی و تقسیم منافع مطرح نیست. رویه متداول برای کسب درآمد از موقوفات منفعتی و موقوفات خاص اجاره رقبات موقوفه است و معیار اصلی در اجاره رعایت مصلحت وقف است (عندلیب و سیاحت اسفندیاری، ۱۳۹۴: ۳۷).

۲-۲-۳ مسئولیت مدیران موقوفات غیرمتصرفی

حقوق‌دانان مسئولیت مدنی را به دو شاخه مسئولیت قراردادی و مسئولیت قهری تقسیم کرده‌اند. مسئولیت مدنی قراردادی هنگامی مطرح می‌شود که به علت عدم اجرا یا تأخیر در اجرای قرارداد از سوی یکی از طرفین، زبانی به متعهدله وارد آید. در مقابل، مسئولیت مدنی غیرقراردادی یا قهری، الزام به جبران ضرر ناشی از عمل زیان‌آور نامشروعی است که خارج از قرارداد روی داده است؛ به دیگر سخن، مسئولیت ناشی از جرم و شبه جرم مدنی است (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۹: ۵۶). اقدامات مدیر وقف ممکن است به واردشدن خسارت به موقوفه یا اشخاص ثالث منجر شود. فرض اول بیشتر به مسئولیت قراردادی متمایل است، در حالی که فرض دوم با مفهوم ضمان قهری منطبق است؛ چه اینکه هیچ‌گونه رابطه قراردادی میان متولی و اشخاص خارج از موقوفه برقرار نیست. تدقیق در مقررات اوقافی مؤید آن است که صرفاً مسئولیت مباشران نسبت به موقوفه مورد توجه قرار گرفته است و این مقررات نسبت به ضمان قهری مباشران موقوفات، از جمله مدیران موقوفات غیرمتصرفی، ساکت هستند. در رابطه با مسئولیت متولی نسبت به موقوفه مطالب بسیاری نگاشته شده است و به نظر می‌رسد در خصوص مسئولیت مباشران موقوفات در قبال زیان‌های واردشده به موقوفه در اثر عملکرد ایشان، اختلاف نظر چندانی وجود ندارد؛ ولی به امکان ایجاد ضمان قهری و مسئولیت نسبت به اشخاص ثالث در حوزه اداره موقوفات توجهی نشده است. به طور خاص، در رابطه با اصلی‌ترین وظیفه متولیان که همانا حفظ عین موقوفه است، چنانچه متولی نسبت به این مهم اقدام نکند و از آن غافل شود، ایجاد مسئولیت مدنی بسیار محتمل خواهد بود. این مهم به ویژه از آن رو حائز اهمیت است که میان مباشران موقوفات و اشخاص ثالث هیچ‌گونه رابطه حقوقی مانند امانت و امثال آن وجود ندارد و این امر می‌تواند موارد ایجاد

^۱ ماده ۸۶ قانون مدنی؛ ماده ۶ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۳.

مسئولیت قهری متولی را افزایش دهد. در نتیجه، می‌توان گفت قواعد عمومی مسئولیت مدنی، از جمله ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی و قواعد فقهی اتلاف و تسبیب، به طور بالقوه متولی را در قبال خسارات وارد شده به اشخاص ثالث مسئول می‌شناسند؛ اما پرسش اساسی آن است که آیا نظام حقوقی ایران و فقه امامیه، با توجه به نقش ویژه متولی به عنوان امین و مدیر موقوفه، و نیز با در نظر داشتن اصل عدم جواز استعفا، چنین مسئولیتی را بدون قید و شرط پذیرفته است. یافتن پاسخ این پرسش مستلزم بررسی دقیق منابع فقهی و قوانین موضوعه است که در ادامه آنها را بررسی خواهیم کرد.

۲-۳ حقوق ایران

پس از روشن شدن اجمالی وظایف مدیران وقف، این پرسش مطرح می‌شود که در نظام حقوقی ایران، متولی در قبال خسارات ناشی از اقدامات یا ترک اقدامات خود چه مسئولیتی دارد. در پاسخ، نخست باید به مبنای مسئولیت مدنی توجه کرد. در رابطه با مبنای مسئولیت مدنی میان حقوق دانان اتفاق نظر وجود ندارد. منظور از «مبنای مسئولیت مدنی» سیاست و گرایشی است که در یک نظام حقوقی برای تحمیل مسئولیت مدنی به رسمیت شناخته شده است (بابایی، ۱۳۹۷: ۱۳۲). تردیدی نیست که قانون‌گذار در وضع مقررات از مبانی متفاوتی بهره برده است؛ اما هنگامی که از مبنا سخن می‌گوییم، مقصود این است که در موارد تردید، مبنای اصلی مسئولیت مدنی چیست. نظام‌های حقوقی علی‌الاصول مبنایی را به عنوان مبنای اصلی مسئولیت مدنی لحاظ کرده‌اند تا در غیاب حکم خاص، بر همان اساس تکلیف شناسایی مسئولیت مدنی را رقم زنند (بابایی، ۱۴۰۱: ۱۵۴). صرف نظر از عقاید مختلف ارائه شده، آنچه امروزه ظاهراً قول مشهور حقوق دانان را تشکیل می‌دهد آن است که ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی که مبنای تقصیر را پذیرفته است، یک قاعده عام محسوب می‌شود و بیشتر موارد مسئولیت مدنی را در بر می‌گیرد؛ ولی در مواردی، مسئولیت نوعی یا بدون تقصیر در قوانین ما پذیرفته شده است که استثناً بر قاعده یاد شده و در واقع، مخصص آن به شمار می‌آید.

در خصوص مسئولیت مدیران موقوفات، اعم از موقوفات عام و خاص، مقرراتی ویژه وضع شده‌اند. ماده ۷ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف و امور خیریه و تبصره ۴ آن، همچنین ماده ۹ آیین‌نامه اجرایی این قانون، ضمن بیان اینکه متولی نقش امین را در موقوفات دارد، همگی حول محور مسئولیت مباشران موقوفات نسبت به خود موقوفه وضع شده‌اند. ضمانت‌های اجرایی تخلف متولی از وظایف خود نیز ناظر بر خسارات وارد شده به موقوفه است. در نگاه اول، ممکن است چنین تصور شود که قانون‌گذار در مقررات فوق‌الاشعار در مقام بیان تمام و کمال مسئولیت متولی است و سکوت وی نسبت به ضمان قهری از یک سو، و وجود رابطه امانی بین موقوفه و متولی از سوی دیگر، به معنای فقدان مسئولیت قهری متولی است. ولی نباید به این ظاهر اعتماد کرد. این برداشت ناصواب است؛ زیرا تعارضی میان ایجاد ضمان قهری برای متولی مطابق قواعد عمومی مسئولیت مدنی و مقررات یاد شده وجود ندارد و مصادیقی متعدد وجود دارند که در آنها، با وجود رابطه امانی، به مسئولیت مدنی امین تصریح شده است.

امروزه، در حقوق ایران، روابط امانی حوزه‌ای گسترده را به خود اختصاص داده است و به طور کلی، مبنای مختلفی برای عدم ضمان امین نسبت به مال موضوع امانت بیان شده‌اند که از جمله می‌توان به روایات، اجماع، قاعده احسان، نفی عسر و حرج و امثال آن اشاره کرد (پارساپور و حسینی، ۱۳۹۹: ۱۹). ولی این مبنای به معافیت امین از جبران خسارات منجر نخواهند شد؛ چه اینکه بسیاری از فقها قاعده استیمان را استثنای قاعده اتلاف نمی‌دانند. از این رو، در فرض وارد شدن خسارت نسبت به اشخاص ثالث، امین نمی‌تواند به استناد قاعده احسان از مسئولیت معاف شود. مضافاً اینکه، ماده ۴ آیین‌نامه نحوه انتخاب و

برکناری شرایط و حدود اختیارات و وظایف امین یا هیئات امنای اماکن مذهبی و موقوفات به مسئولیت اشتراکی امنای منصوب تصریح دارد که بر شناسایی مسئولیت امین دلالت دارد.

متولی از یک نظر جایگاهی مشابه ولی و قیم دارد؛ چه اینکه یکی از مهم‌ترین وظایف ولی و قیم اداره اموال محجور است. در همین راستا، ماده ۱۲۱۷ قانون مدنی اداره اموال اشخاص محجور را به عهده ولی یا قیم قرار داده است. اداره لفظ مطلق است و ممکن است افاده عموم کند؛ از این رو، شامل حفظ اموال محجور نیز می‌شود. مهم‌ترین وظیفه متولیان نیز حفظ عین موقوفه است؛ بنابراین، سرپرست محجور در رابطه با اداره اموال محجور از جمله حفظ آن و جلوگیری از بروز خسارت به اشخاص ثالث و متولی در رابطه با حفظ عین و جلوگیری از بروز خسارت دارای مشابهت هستند. تبصره ماده ۵۱۹ قانون مجازات اسلامی، به عنوان آخرین اراده قانون‌گذار در رابطه با خسارات ناشی از اداره نادرست اموال محجورین و بروز خسارت نسبت به شخص ثالث، مسئولیت را متوجه ولی دانسته است. در واقع، قانون‌گذار مسئولیت ناشی از عدم محافظت از اموال صغیر و مجنون را به عهده ولی قرار داده است.

با وحدت ملاک از مقررات مربوط به مسئولیت سرپرستان نسبت به اموال محجورین، می‌توان قائل به مسئولیت مدنی متولی نسبت به خسارات واردشده به اشخاص ثالث در مدیریت موقوفات بود. از طرفی، هرچند لفظ «متولی» در تبصره ماده ۵۱۹ قانون مجازات اسلامی در معنای عام به کار رفته و اعم از متولی در موقوفات است، چنانچه موقوفات انتفاعی را بنای عمومی بدانیم که در بسیاری از موارد نیز این‌گونه است به تصریح مقنن در قسمت اخیر تبصره یادشده، شخص متولی ضامن است.

در نتیجه‌گیری از مباحث بالا، می‌توان گفت اگرچه مقررات خاص اوقافی - از جمله ماده ۷ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان اوقاف و تبصره‌های آن، ماده ۹ آیین‌نامه اجرایی، و نیز ضمانت‌های اجرایی پیش‌بینی‌شده برای تخلفات متولی - همگی ناظر بر رابطه متولی با خود موقوفه و خسارات واردشده به آن هستند و در خصوص مسئولیت قهری متولی در برابر اشخاص ثالث سکوت اختیار کرده‌اند، این سکوت هرگز به معنای فقدان مسئولیت متولی در برابر زیان‌دیدگان خارج از موقوفه نیست؛ زیرا اولاً، بین مقررات یادشده و قواعد عمومی مسئولیت مدنی هیچ تعارضی وجود ندارد. ثانیاً، اصل اولیه در نظام حقوقی ایران مراجعه به عموماًت فقهی و قانونی در فقدان حکم خاص است. بر این اساس، قواعد عمومی مسئولیت مدنی از جمله باب اتلاف در قانون مدنی و قانون مسئولیت مدنی که تقصیر را مبنای مسئولیت قرار داده است، همگی دلالت بر این دارند که متولی موقوفات غیرمتصرفی در فرض اجتماع شرایط مسئولیت (از جمله واردشدن خسارت، وجود تقصیر و بروز فعل زیان‌بار، رابطه سببیت)، مطابق قواعد عمومی، مسئول شناخته می‌شود. ثالثاً، قانون‌گذار در موارد مشابه مانند امین و ولی قائل به مسئولیت این افراد شده است؛ بنابراین، متولی نمی‌تواند به صرف اینکه مقررات خاص اوقافی به مسئولیت وی در برابر اشخاص ثالث اشاره نکرده است، خود را از تعهد به جبران خسارت واردشده مبرا بداند. البته، باید بین خسارات ناشی از نقص تشکیلات موقوفه که در واقع منسوب به شخصیت حقوقی موقوفه است و رفتار متولی تفکیک قائل شد. در مواردی که بروز خسارت ناشی از نقص موقوفه باشد و از فعل یا ترک فعل متولی نشأت نگرفته باشد، به دلیل فقدان رابطه سببیت، مسئولیتی متوجه متولی نیست. برای مثال، چنانچه یک فروند از هواپیماهای شرکت هواپیمایی موقوفه به علت فرسودگی ناوگان دچار سانحه هوایی شود و خسارات جانی و مالی پدید آورد، ولی متولی تمامی اقدامات احتیاطی لازم مانند سرویس‌های دوره‌ای و اخذ مجوزهای پروازی و امثالهم را معمول داشته باشد، نمی‌توان مسئولیتی برای وی قائل شد.

۲-۴ فقه

فقه‌ها به طور مستقل و ویژه به مسئولیت مدنی متولی در قبال اشخاص ثالث توجه نکرده‌اند. به عبارت دیگر، حکمی خاص و مستقل که صرفاً ناظر بر مسئولیت متولیان موقوفات نسبت به اشخاص ثالث باشد، در منابع فقهی دیده نمی‌شود. این وضعیت کاملاً مشابه نظام حقوقی ایران است که مقررات خاص اوقافی نیز عمدتاً ناظر بر رابطه متولی با موقوفه هستند و درباره موضوع مسئولیت در برابر شخص ثالث سکوت اختیار کرده‌اند. این خلأ ظاهری را می‌توان از این نظر توجیه کرد که متولی در نگاه فقه‌ها، امین محسوب می‌شود و احکام عام امین بر رفتار وی حاکم است؛ از سوی دیگر، قواعد عمومی ضمان، از جمله اتلاف و تسبیب، چنان جامع و فراگیر هستند که نیازی به وضع قواعدی خاص برای متولیان احساس نمی‌شده است. به علاوه، فقه‌ها بیش از آنکه به مسئولیت مدنی متولی توجه کرده باشند، به موضوع امکان عزل وی در صورت تخطی توجه داشته‌اند.

اگرچه در منابع فقهی شیعه حکمی خاص درباره مسئولیت متولی در قبال شخص ثالث یافت نمی‌شود، در برخی از متون فقهی عامه به مسئولیت ناظر یا متولی اشاره شده است که می‌تواند برای بحث ما راهگشا باشد. ابن نجیم در این زمینه می‌فرماید: «اگر ساختمانی در حال ویرانی بود و متولی آن را حفظ نکرد تا اینکه فرو ریخت و به کسی آسیب رساند، ضامن است» (العلیانی، ۲۰۱۷م: ۲۱۱). این فتوا از آن رو حائز اهمیت است که به روشنی بر مسئولیت مدنی متولی در برابر اشخاص ثالث - که در اثر ترک فعل وی دچار خسارت شده‌اند - تأکید می‌ورزد. به عبارت دیگر، صرف ناظر و متولی بودن، شخص را از تعهد به جبران خسارات ناشی از سهل‌انگاری و کوتاهی در انجام وظایف محوله مبرا نمی‌کند. فقیهان عامه در ادامه این بحث چنین استدلال کرده‌اند که اگر ناظر یا متولی مراقبتی را که به عهده اوست به عمل نیاورد، در این صورت «متعدي» محسوب می‌شود و ضمان به عهده او می‌آید. نکته کلیدی در این استدلال آن است که «تعدي» هرگاه به طور مطلق به کار رود، معنای تفریط (کوتاهی و سهل‌انگاری) را نیز شامل می‌شود. بنابراین، تعدي که برای تحقق ضمان شرط شده است، گاهی به صورت امری مثبت مانند غصب، اتلاف و نابودکردن است و گاهی به صورت امری منفی مانند ترک نگاهداری و مراقبت نمود پیدا می‌کند.

با تکیه بر آنچه گفته شد و با عنایت به قواعد عمومی فقهی همچون قاعده اتلاف و قاعده تسبیب، می‌توان مسئولیت مدنی متولی را در موارد مختلف احراز کرد. چنانچه متولی به طور مستقیم و بدون واسطه، موجبات تلف یا نقصان مال موقوفه یا خسارت به ثالث را فراهم آورد، مشمول قاعده اتلاف قرار می‌گیرد. همچنین، اگر متولی به طور غیرمستقیم سبب واردشدن خسارت شود - برای مثال، با رهاکردن ساختمان موقوفه در حال ویرانی بدون اقدام به تعمیر که در نهایت فرومی‌ریزد و به رهگذری آسیب می‌رساند - مشمول قاعده تسبیب خواهد بود. در این فرض، هرچند متولی مستقیماً دست به تخریب نزده، با ترک فعل خود زمینه‌ساز حادثه شده و عرفاً کوتاهی وی قابل تقصیر و انتساب است. در مجموع، می‌توان گفت فقه امامیه اگرچه حکمی مستقل درباره مسئولیت مدنی متولیان موقوفات مقرر نکرده است، قواعد عمومی ضمان به گونه‌ای تدوین شده‌اند که به سهولت می‌توان مسئولیت متولی را در فرض اجتماع شرایط - اعم از اتلاف مستقیم یا تسبیب غیرمستقیم و اعم از فعل مثبت یا ترک فعل منفی - بر آنها مبتنی کرد. آنچه در این میان اهمیت دارد، احراز رابطه سببیت میان فعل یا ترک فعل متولی و خسارت واردشده است. از این رو، متولی نمی‌تواند با استناد به فقدان حکم خاص در متون فقهی، خود را از مسئولیت در برابر خسارات ناشی از سهل‌انگاری و کوتاهی خویش مبرا بداند، بلکه قواعد عام مسئولیت پاسخ‌گوی نیازهای موجود در این حوزه هستند.

۲-۵ مطالعه تطبیقی نهاد تراست در نظام کامن لا

نظام حقوقی انگلستان با بهره‌گیری از نهاد «تراست» ساختاری را پدید آورده است که شباهت‌هایی قابل تأمل با نهاد وقف در حقوق ایران دارد. بررسی تطبیقی این دو نهاد می‌تواند چشم‌اندازی مناسب برای سنجش مسئولیت مدنی مدیران موقوفات فراهم آورد. در حقوق انگلستان، تراستی شخصی است که اداره اموال موضوع تراست را در جهتی که مالک تعیین کرده است به عهده دارد (عیسائی تفرشی، ۱۳۸۳: ۶). در این نظام حقوقی نیز تراستی مسئولیتی مشابه متولی دارد و باید در مدیریت تراست دقت لازم را اعمال کند. رابطه امانی میان تراستی و موضوع تراست برقرار است و تراستی به طور خاص در رابطه با تراست اموال - که شباهت زیادی به وقف دارد - موظف است از ایراد خسارت به مجاورین احتمالی اجتناب کند؛ در غیر این صورت، تراستی مسئول قلمداد می‌شود و مسئولیت وی در پرداخت خسارات وارد شده تابع قواعد عام مسئولیت مدنی است (عیسائی تفرشی، ۱۳۸۳: ۹).

یکی از اصول بنیادین در حقوق مسئولیت مدنی انگلستان که در این حوزه کاربرد دارد، «اصل همسایگی» است. بر مبنای این اصل، هیچ کس نباید به همسایه خود ضرری وارد کند. همسایه کسی است که چنان به ما نزدیک است که ممکن است از فعل یا ترک فعل ما آسیب ببیند؛ بنابراین، ما باید به طور متعارف در انجام فعل یا ترک فعل، آن افراد را مورد توجه قرار دهیم و مراقب ایشان باشیم (شکری و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۰۷). بر این اساس، چنانچه موضوع تراست اموال باشد و از تقصیر تراستی خسارتی به مجاورین وارد شود، مسئولیت مدنی متوجه تراستی خواهد بود.

در نظام حقوقی ایران نیز مسئولیت در روابط همسایگی در ماده ۱۳۲ قانون مدنی پیش‌بینی شده است و مطابق عموماً قانونی، فرد خسارت‌زننده باید جبران خسارت کند (بابایی، ۱۳۹۷: ۱۰۹). به نظر می‌رسد مسئولیت متولی در مقابل مجاورین نیز تابع همین قاعده است و متولی باید شخصاً جبران خسارت کند. با این حال، در رابطه با حوادث ناشی از ساخت ملک، برخی از آرای قضایی قاعده‌ای ویژه را مدنظر قرار داده‌اند که مطابق آن، مالک ملک پاسخ‌گوی زیان‌دیدگان تلقی می‌شود و ریسک ناشی از ساخت متوجه وی است (بابایی، ۱۳۹۷: ۱۱۴). این حکم خاص در برخی از موارد ممکن است در رابطه با مسئولیت ناشی از اداره موقوفات نیز اعمال و در پاره‌ای از فروض، مسئولیت متولی بر خود موقوفه تحمیل شود.

۳- معایب و آثار نامطلوب اعمال قواعد عمومی مسئولیت مدنی در مدیریت موقوفات

قواعد عمومی مسئولیت مدنی و عموماً فقهی حاکی از آن است که متولی در قبال خسارات وارد شده به اشخاص ثالث ناشی از مدیریت موقوفات، مسئولیتی شخصی دارد. این حکم، در عمل، پیامدهای منفی فراوانی برای اداره موقوفات به همراه داشته است. در ادامه، به برخی از این آثار نامطلوب اشاره می‌شود.

۳-۱ تعارض با اصل جبران خسارت

در حقوق مسئولیت مدنی، اصل بر جبران کامل خسارات است و هدف آن اعاده وضعیت زیان‌دیده به حالتی است که پیش از تحقق ضرر داشته است (یزدانیان و کیانی، ۱۴۰۲: ۲). این اصل که هدف غایی مسئولیت مدنی را تشکیل می‌دهد، در بیشتر نظام‌های حقوقی پذیرفته شده است (صفایی و رحیمی، ۱۴۰۳: ۴۵۲). یکی از معیارهای اساسی در تحقق این هدف، وضعیت مالی عامل خسارت است؛ چه اینکه در صورت محکومیت عامل زیان و عدم توانایی وی در پرداخت خسارت، عملاً هدف مسئولیت مدنی محقق نخواهد شد.

هرچند در خصوص شرایط متولی، میان فقها و حقوق دانان اتفاق نظر وجود ندارد. آنچه مسلم به نظر می‌رسد این است که وضعیت مالی متولی هیچ‌گاه به عنوان شاخصی برای احراز مقام تولیت مدنظر نبوده است. از این رو، مسئول قلمداد کردن متولی در همه فروض این اشکال مهم را به دنبال دارد که امکان جبران خسارات وارد شده به اشخاص ثالث میسر نمی‌شود. این اشکال هنگامی برجسته‌تر می‌شود که به وضعیت مالی متولی و موقوفه توجه کنیم. احراز وضعیت مالی قابل قبول برای اعطای تولیت ضرورت ندارد و متولیان لزوماً جایگاه مالی مناسبی ندارند. در مقابل، وقف همواره محدود به یک باب خانه و کاشانه نیست، بلکه گاه سخن از موقوفات عظیم با گردش مالی گسترده و حوزه عملکرد فرامحلی است که معمولاً درآمدی قابل ملاحظه نیز دارند. در ترازوی سنجش وضعیت مالی متولی و موقوفه، به نظر می‌رسد در بسیاری از موارد، کفه ترازو به سمت موقوفه سنگینی می‌کند. بنابراین، مسئول قلمداد کردن متولی در قبال خسارات ناشی از مدیریت این نوع موقوفات با هدف غایی مسئولیت مدنی در تعارض قرار می‌گیرد.

از نظر کارآمدی نظام جبران خسارت و نیز تحلیل اقتصادی حقوق، روشن است که بهترین فرد یا نهاد برای جبران خسارات وارد شده به اشخاص ثالث، خود موقوفه است؛ چه اینکه موقوفه از توان مالی پایدار و معمولاً بیشتری نسبت به متولی برخوردار است. به این ترتیب، اگر نظام مسئولیت مدنی به جای تحمیل مسئولیت بر متولی شخصاً، مسئولیت را متوجه موقوفه کند، هم هدف جبران کامل خسارت تأمین می‌شود و هم اصل درونی کردن هزینه‌ها تحقق می‌یابد (امینی و ابک، ۱۳۹۳: ۸۵). این رویکرد، ضمن هماهنگی با عدالت توزیعی، با ماهیت حقوقی وقف که بر بقا و انتفاع‌دهی مستمر استوار است، سازگاری بیشتری دارد.

۳-۲ کاهش انگیزه برای پذیرش تولیت و بستر سازی برای مداخله حداکثری حکومت

از نظر تحلیل اقتصادی حقوق، یکی از اصول مسلم آن است که بین میزان مسئولیت مدنی ناشی از یک شغل یا منصب و انگیزه افراد برای پذیرش آن، رابطه عکس وجود دارد؛ هرچه مسئولیت مدنی یک شغل یا منصب افزایش یابد، از شوق افراد به تصدی آن کاسته می‌شود. مطالعه تطبیقی نظام‌های حقوقی نیز نشان می‌دهد در تبیین مسئولیت مدنی مشاغلی همچون آتش‌نشانی، پلیس، پزشک و ...، باید توجه داشت که توسعه مسئولیت افراد شاغل در این سمت‌ها احتمالاً موجب کاهش تمایل به ورود به این مشاغل خواهد شد (Harpwood, 2009). وضعیت متولیان وقف نیز از این قاعده مستثنا نیست، بلکه به دلیل ویژگی‌های خاص این سمت، آثار یادشده با شدت بیشتری ظهور می‌کنند. توضیح آنکه از یک سو، توسعه مسئولیت مدنی متولی به این معناست که وی در قبال بسیاری از خسارات وارد شده به اشخاص ثالث، شخصاً مسئول شناخته می‌شود. از سوی دیگر، مطابق ماده ۷۶ قانون مدنی و استفتائات مشهور فقها، متولی پس از پذیرش سمت، امکان کناره‌گیری از آن را ندارد. جمع این دو امر - یعنی مسئولیت شخصی گسترده از یک سو و حبس قانونی در سمت از سوی دیگر - سبب می‌شود افراد عاقل و توانمند، تولیت را نپذیرند. نتیجه آنکه یا جای متولی خالی می‌ماند، یا افراد ناکارآمد یا بی‌انگیزه عهده‌دار این مسئولیت می‌شوند. در نظام مسئولیت مدنی مبتنی بر تقصیر، گاه افراد در مواجهه با فشار مسئولیت، رفتاری تدافعی اتخاذ می‌کنند. برای نمونه، پزشکان در مواجهه با فشار مسئولیت مدنی، دست به رفتارهای تدافعی می‌زنند که مستقیماً تعادل بهینه استفاده از خدمات درمانی را بر هم می‌زند و پیامدهایی از جمله افزایش هزینه‌های نظام سلامت و کاهش دسترسی گروه‌های پرخطر به مراقبت‌های لازم را به دنبال دارد (Bertoli & Grembi, 2017: 4-16). وضعیت متولیان وقف نیز مشابه همین الگو است؛ تشدید فشار مسئولیت، آنان را به سمت رفتارهای تدافعی - اعم از سرمایه‌گذاری بیش از حد در ایمنی یا اجتناب از توسعه موقوفه - سوق می‌دهد که نتیجه آن کاهش کارایی و بهره‌وری موقوفات است.

علاوه بر این، از دیدگاه رفتار تدافعی، متولیان بالقوه با محاسبه هزینه‌های احتمالی دعاوی مسئولیت مدنی - حتی با وجود پوشش بیمه‌ای - به این نتیجه می‌رسند که هزینه‌های غیرقابل بیمه‌ای مانند خسارات شهرتی، هزینه‌های روانی و زمانی، و ریسک محکومیت، به مراتب بیشتر از منافع احتمالی تصدی این سمت است (Bertoli & Grembi, 2017: 4). بنابراین، عقلانیت اقتصادی حکم می‌کند افراد از پذیرش تولیت اجتناب کنند.

در نتیجه، زمانی که متولیان منتخب واقف از پذیرش تولیت سر باز زنند، خلأ مدیریتی در موقوفات پدید می‌آید. در چنین وضعیتی، ناگزیر باید دولت - و به طور مشخص سازمان اوقاف و امور خیریه - به عنوان ناظر و مدیر جایگزین وارد عمل شود. هرچند مداخله حکومت در امور موقوفات تا حدودی اجتناب‌ناپذیر است، آنچه در عمل رخ می‌دهد نه یک مداخله حداقلی و تکمیلی، بلکه مداخله حداکثری سازمان اوقاف در مدیریت و تصدی موقوفات است. این مداخله حداکثری خود دست‌کم دو اشکال اساسی به همراه دارد: نخست آنکه، مداخله حداکثری سازمان اوقاف در موقوفات معمولاً مورد نقد قرار گرفته است، تا آنجا که گفته شده آنچه نیاز اصلی جامعه در رابطه با وقف است، «احترام به نیت واقفان»، «تضمین استقلال وقف» و «واگذاری حداکثری مدیریت و نظارت بر موقوفات به شهروندان» در راستای «نقش حکومت در امر تصدی‌گری موقوفات» و «تقویت جامعه مدنی» است (صدقاتی و جلالی، ۱۳۹۵: ۱۹۹). دوم آنکه، مداخله حداکثری حکومت در اداره موقوفات جمع مقام ناظر و مدیر را در سازمان اوقاف و امور خیریه در پی دارد. در برخی از تألیفات، از نظارت استطلاعی حکومت (سازمان اوقاف) نسبت به کلیه موقوفات عام و خاص و حتی دارای متولی منصوص، با این استدلال که امور وقف مربوط به «مصالح عمومی» و در قلمرو اختیارات فقیه جامع‌الشرایط و مبسوط‌الید و حکومت اسلامی است، دفاع شده است (صدقاتی و جلالی، ۱۳۹۵: ۲۰۳). در عمل نیز سازمان اوقاف و امور خیریه قائل به صلاحیت خویش برای نظارت بر تمام موقوفات است و چنانچه تصدی موقوفات نیز به نحو حداکثری در اختیار آن سازمان قرار گیرد، می‌تواند در کاهش کیفیت مدیریت موقوفات مؤثر باشد.

۳-۳ تعارض با کارآیی نظام مسئولیت مدنی

در نگاه تحلیل اقتصادی حقوق، هدف اصلی قواعد مسئولیت مدنی کارایی اقتصادی و افزایش رفاه اجتماعی است، نه صرفاً اثبات تقصیر یا رابطه سببیت سنتی. برخلاف رویکرد سنتی که بر تقصیر و رابطه یک‌سویه زیان‌زننده و زیان‌دیده تمرکز دارد، تحلیل اقتصادی به دنبال پیامدهای قواعد حقوقی است (Coase, 2013: 24). برای تحقق این هدف، دو اصل بنیادین بازدارندگی و عدالت توزیعی مطرح می‌شوند. از نظر بازدارندگی، قواعد مسئولیت مدنی باید افراد را به انجام اقدامات احتیاطی مقرون‌به‌صرفه تشویق و هزینه‌های خارجی فعالیت‌های زیان‌بار را درونی کنند. از نظر عدالت توزیعی نیز، خسارات باید به گونه‌ای در جامعه توزیع شود که بار آن به طور عادلانه پخش شود (دیلمی و سلیمی، ۱۳۹۵: ۹۸-۹۷). در این میان، تمایز میان بازدارندگی و عدالت اصلاحی سنتی حائز اهمیت است. بازدارندگی به جلوگیری از خسارت آینده اشاره دارد و هدف آن کاهش هزینه حوادث از طریق جلوگیری از فعالیت زیان‌بار یا افزایش احتیاط است، بدون آنکه تقصیر نقشی در انتساب خسارت داشته باشد. در مقابل، عدالت اصلاحی سنتی بر جبران خسارت گذشته با محوریت تقصیر تأکید دارد، در حالی که عدالت توزیعی رفاه اجتماعی و توزیع عادلانه هزینه‌ها را هدف قرار می‌دهد. یکی از مسائل مهم دیگر تفکیک میان احتیاط و سطح فعالیت است که هر دو عامل در تعیین احتمال وقوع حادثه نقش دارند (Hylton, 1998: 1). از این نظر، کارایی در مسئولیت مدنی به معنای به حداقل رساندن هزینه‌های اجتماعی حوادث است که مستلزم ایجاد انگیزه برای

اقدامات احتیاطی بهینه در افراد است؛ بنابراین، هدف مسئولیت مدنی به حداقل رساندن مجموع هزینه‌های حوادث و هزینه‌های پیشگیری از آن است (8: 2006, Dari-Mattiacci & Parisi). با توجه به مبانی یادشده، قاعده مسئولیت مطلق متولی با رویکرد کارآیی نظام مسئولیت مدنی در تعارض است. توضیح آنکه، مسئولیت مطلق متولی، بدون توجه به تفکیک میان احتیاط و سطح فعالیت، متولی را از انجام فعالیت‌های مفید اما پرخطر باز می‌دارد که این امر به کاهش نامطلوب سطح فعالیت می‌انجامد، و از سوی دیگر، او را به سرمایه‌گذاری بیش از حد در اقدامات احتیاطی سوق می‌دهد که حاصل آن افزایش نامطلوب احتیاط است. این وضعیت نه فقط مجموع هزینه‌های اجتماعی حوادث را به حداقل نمی‌رساند، بلکه به دلیل ایجاد رفتارهای تدافعی و کاهش انگیزه برای پذیرش تولیت، عملاً با اهداف بازدارندگی و عدالت توزیعی نیز هم‌سو نیست. از این رو، قاعده مسئولیت مطلق متولی از نظر تحلیل اقتصادی، قاعده‌ای ناکارا ارزیابی می‌شود و تعدیل آن در راستای مسئولیت مبتنی بر تقصیر - و به ویژه محدودیت آن به موارد تقصیر سنگین - یا مسئولیت متوجه موقوفه، با اهداف کارایی نظام مسئولیت مدنی سازگاری بیشتری دارد.

۳-۴ کاهش کارآیی و بهره‌وری موقوفات

در رابطه با تعریف کاربردی بهره‌وری اجماع نظر کلی وجود ندارد و تعاریفی متعدد از این واژه بحث‌انگیز ارائه شده‌اند. به بیان ساده، بهره‌وری عبارت است از بازدهی و کارآیی تولید (ریاحی سامانی، ۱۳۹۱: ۹۴). سنجش بهره‌وری در حوزه موقوفات در تشخیص کارآیی مدیران مؤثر است. یکی از شاخص‌های مهم بهره‌وری، شاخص بهره‌وری سرمایه است، به ویژه در حوزه موقوفات که اصولاً ارزش موجودی سرمایه ثابت باید حفظ شود. بهره‌وری سرمایه عبارت از نسبت ارزش افزوده به ارزش موجودی سرمایه است و هرچه این نسبت بالاتر رود، بیانگر حسن مدیریت متولی است. بهره‌وری موقوفات آن چنان مهم جلوه کرده که در چارت سازمانی سازمان اوقاف و امور خیریه، معاونت بهره‌وری اقتصادی موقوفات و بقاع متبرکه تعریف شده است. متولی در موقوفات غیرمتصرفی نیز نمی‌تواند به موضوع بهره‌وری موقوفه بی‌توجه باشد؛ ولی باید در نظر داشت برای افزایش بهره‌وری به حمایت از فعالیت‌های متولی نیاز است و نگاه موسع به مسئولیت وی در قبال مدیریت موقوفه در تعارض با این هدف است. در تحلیل اقتصادی مسئولیت مدنی گفته می‌شود مقنن برای نیل به اهدافی مانند سامان‌دهی رفتارهای افراد از مبانی حقوقی متعددی استفاده می‌کند و برای حمایت از فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی از مبنای تقصیر بهره می‌برد که در رابطه با مسئولیت مدنی متولی نیز همین مبنای قابل پذیرش است. اگر شخصی به طور غیرعمدی به واردشدن خسارتی منجر شود اما اقدامات احتیاطی مقرر را انجام داده باشد، حقوق مسئولیت مدنی تضمین می‌کند این شخص مسئول نخواهد بود. در یک نگاه کلی، چنانچه افراد در رفتارهایشان احتیاط نکنند، احتمال وقوع حادثه بسیار خواهد بود. ولی در نگاه اقتصادی به حقوق، به صفر رساندن احتمال وقوع حادثه اصلاً مطلوب نیست؛ چه اینکه نه فقط غیرممکن است، بلکه هزینه‌های اجتماعی را به طرزی چشمگیر افزایش می‌دهد.

جنس خسارات در مسئولیت مدنی متولی نسبت به اشخاص ثالث به گونه‌ای است که اعمال احتیاط توسط شخص ثالث نیز در بیشتر موارد ضروری است و از بروز حادثه جلوگیری می‌کند. در این قسم از خسارات، چنانچه مبنای مسئولیت مدنی را مطلق در نظر بگیریم، به نقطه مطلوب نخواهیم رسید (67: 2009, Shavell). از این رو، مسئول قلمدادکردن متولی در مقابل اشخاص ثالث، صرف‌نظر از بروز تقصیر و میزان آن، از نظر تحلیل اقتصادی مطلوب نیست و کاهش بهره‌وری را در پی خواهد داشت. در مقابل، با پذیرش مبنای تقصیر در رابطه با مسئولیت مدنی متولی، ضمن اینکه ریسک توسعه موقوفه از دوش وی برداشته می‌شود، به افزایش کارآیی موقوفه نیز منجر خواهد شد.

۴- تعدیل مسئولیت مدنی مدیران موقوفات غیرمتصرفی و ارائه الگوی مطلوب

حقوق را از دیرباز دانش سامان‌دهی منظم روابط اجتماعی دانسته‌اند و نظام‌های حقوقی کارآمد، همواره در وضع و تفسیر قواعد، پیامدهای اجتماعی و اقتصادی احکام را پیش‌روی خود داشته‌اند. در این میان، ارائه تفسیرهای حقوقی پویا و منطبق با مقتضیات زمان، کارکرد اجتماعی قواعد را دوچندان می‌کند. از این رو، تعیین الگوی مناسب مسئولیت مدنی متولیان وقف نه فقط بر نحوه مدیریت موقوفات، بلکه بر کارایی و بهره‌وری اقتصادی آنها نقشی تعیین‌کننده دارد. البته، شرط اساسی برای هر گونه تفسیر نوین از احکام حقوقی عدم تعارض آن با قواعد مسلم فقهی و اصول بنیادین حقوقی است؛ چه آنکه در متون معتبر فقهی دلایلی روشن وجود دارد مبنی بر اینکه نظر شارع مقدس بر لزوم انطباق احکام شریعت با شرایط اجتماعی و اقتصادی روز جامعه - آن هم با هدف غایی تشریع - استوار بوده است (بابایی، ۱۳۸۴: ۲۳).

نظام حقوقی ایران به طور خاص در دو مورد از مقررات عام مسئولیت مدنی عدول کرده و احکامی ویژه برای مسئولیت قضات و مدیران شرکت‌های تجاری مقرر داشته است. مطالعه این دو نهاد حقوقی استثنایی ما را در تبیین الگوی مناسب مسئولیت مدنی متولیان وقف یاری خواهد رساند. به نظر می‌رسد ارائه نظرات حقوقی به‌روز درباره پدیده‌های جدید و امور مستحدثه با دشواری کمتری روبه‌روست. از آنجا که مفاهیمی همچون «بنگاه اقتصادی»، «شرکت تجاری» و «شخص حقوقی» در دنیای سنتی حقوق امری نوپدید محسوب می‌شوند، نظام‌های سنتی حقوقی و به ویژه شریعت اسلام حکمی خاص در این باره ندارند. در نتیجه، مباحث مسئولیت مدنی در فقه عملاً بدون توجه به این بازیگر جدید و عنصر اصلی در موضوع‌های ایراد خسارت شکل گرفته است (بابایی، ۱۳۸۴: ۲۳). در فقه، وجود نهادی که دارای شخصیت حقوقی مستقل و جدای از شخصیت حقیقی اشخاص باشد متصور نبوده و نظریه شخصیت حقوقی مستقل وقف نیز در منابع فقهی ارائه نشده است. بنابراین، شخصیت حقوقی موقوفه خود از امور مستحدثه به شمار می‌رود. با این وصف، امکان ایجاد مسئولیت مدنی برای شخصیت حقوقی موقوفه نیز به طور جدی قابل تأمل است.

۴-۱ تجربه تعدیل مسئولیت در نظام حقوقی ایران

در این بخش از مقاله، پس از مطالعه موردی مسئولیت قضات دادگستری و مدیران شرکت‌های تجاری، از طریق قیاس و وحدت ملاک با مسئولیت ایشان و با تکیه بر مبانی عقلی و قانونی دیگر و در نهایت به‌کارگیری تکنیک‌های حقوقی، تعدیل مسئولیت متولی را بررسی خواهیم کرد.

الف) مسئولیت قاضی

مسئولیت مدنی قضات دادگستری یکی از مواردی است که در آنها قانون‌گذار از مقررات عام مسئولیت مدنی عدول و احکام خاصی را در این حوزه مقرر کرده است. در واقع، مقنن با درکی صحیح از جایگاه قاضی در نظام قضایی و پیچیدگی‌های فصل خصومت با تحمیل مسئولیت مدنی قاضی بر بیت‌المال، سعی در ایجاد آسودگی خاطر برای قضات به منظور انجام تکالیف قانونی آنها داشته است. اصل ۱۷۱ قانون اساسی مقرر داشته است: «هرگاه در اثر تقصیر یا اشتباه قاضی در موضوع یا در حکم یا در تطبیق حکم بر مورد خاص ضرر مادی یا معنوی متوجه کسی گردد، در صورت تقصیر، مقصر طبق موازین اسلامی ضامن است و در غیر این صورت، خسارت به وسیله دولت جبران می‌شود و در هر حال از متهم اعاده حیثیت می‌گردد». منظور مقنن از تقصیر در این مقرر قانونی عمد یا تقصیر سنگین است. اشتباه در اینجا به معنای خطاهای احترازاپذیر نیست که ممکن است هر قاضی متعارفی مرتکب آنها شود، بلکه خطاهایی است که بدون قصد اضرار و عمد

روی می‌دهند و ناشی از بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی نابخشودنی و فاحش (تقصیر سنگین) نیستند و بر مبنای این اصل، اشتباه به شمار می‌آیند؛ یعنی تقصیر سبک و بسیار سبک که مسئولیت آن به عهده دولت است (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۹: ۱۶۳).

ماده ۱۳ قانون مجازات اسلامی و ۲۵۹ قانون آیین دادرسی کیفری نیز حکمی مشابه را مقرر کرده است و چنانچه قضات مرتکب تقصیر سبک یا بسیار سبک شوند، دولت مسئول جبران خسارت است. دیدگاه قانون‌گذار در تصویب این مقررہ اغماض نسبت به بی‌احتیاطی‌های غیرقابل اجتناب و متداول است تا قضات فارغ از چنین مسئولیتی به امر خطیر قضا و اجرای عدالت مشغول شوند (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۹: ۱۶۳). برخی معتقد هستند در حقوق ایران، با توجه به اهمیت منصب قضا و پرخوابودن آن، قواعد عمومی مسئولیت مدنی بر اعمال قضات حاکم نیست و لازمه حرفه قضاوت آن است که قضات از مصونیت نسبی برخوردار باشند (صفایی و راضی، ۱۳۹۹: ۱۳۳).

دقت در این مقررات مؤید آن است که قانون‌گذار با تکیه بر ضرورت رعایت اصل جبران کامل خسارت‌ها، از یک سو، خسارات واردشده به اشخاص زیان‌دیده را جبران کرده و از سوی دیگر، بار مسئولیت فرد قاضی را به علت خطاهای احترازناپذیر کاهش داده است تا از این طریق، تصدی منصب قضاوت مورد اشتیاق جامعه حقوقی باقی بماند و افراد جامعه نیز از امنیت قضایی لازم برخوردار باشند.

شاید در نگاه اول به نظر برسد مقایسه مسئولیت مدنی قضات با متولیان به علت فقدان مبانی مشترک بی‌فایده است؛ ولی بررسی مسئولیت قاضی در نظام حقوقی ایران در بحث مسئولیت مدنی مدیران وقف از این نظر راهگشا است که اولاً، جایگاه قاضی با جایگاه حاکم در موقوفات متصرفی دارای تشابه فراوانی است و ثانیاً، نحوه تقنین در رابطه با مسئولیت قاضی به گونه‌ای است که از همان مبنای عقلی درباره مدیریت موقوفات نیز می‌توان بهره برد. در واقع، نظام حقوقی ایران در رابطه با مسئولیت مدنی قاضی با تکیه بر مبانی عقلی و ارائه تفسیری نوین از قوانین موجود، راهکارهایی برای تعدیل مسئولیت قضات ارائه کرده است که این راهکارها به لحاظ عقلایی بودن در مسئولیت متولیان نیز قابل بهره‌برداری هستند.

ب) مسئولیت مدیران شرکت‌های تجاری

همان‌گونه که گفته شد، نقش متولی در موقوفات شباهت بسیاری با مدیران در شرکت‌های تجاری دارد. از یک سو، موقوفات همانند شرکت‌های تجاری دارای شخصیت حقوقی مستقل است و از سوی دیگر، متولی موقوفه و مدیر شرکت هر دو وظیفه راهبری را بر دوش دارند و در این راستا اختیاراتی نیز دارند (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۲۲۵). تعریف نظام‌های حقوقی از نقش و جایگاه مدیران شرکت تجاری در تبیین مبانی و احکام مسئولیت مدنی ایشان اثری قابل ملاحظه دارد. در حقوق انگلستان، مدیران در مقابل اشخاص ثالث رکنی از شرکت هستند و بین اراده آنان و شخص حقوقی وحدت وجود دارد (جنیدی و اکبریان طبری، ۱۳۹۷: ۴). در فرانسه، نیز مدیران رکن اداره‌کننده یا راهبر شرکت هستند (صقری، ۱۳۹۳: ۸۷۴). در حقوق آلمان، نظریه رکن یا نمایندگی ارگانیک مدیران مطرح است. مطابق نظریه رکن بودن، مدیران به منزله یکی از اعضای شرکت هستند و مغز و اراده شرکت در نظر گرفته می‌شوند (صفایی و رحیمی، ۱۴۰۳: ۱۴۵).

با توجه به جایگاهی که نظام‌های حقوقی برای مدیران شرکت‌های تجاری قائل شده‌اند، مسئولیت مدنی مدیران شرکت‌های تجاری به دو صورت فهری و قراردادی در مقابل سه شخص شرکت، اشخاص ثالث و شرکا یا سهامداران ممکن الوقوع است (احمدی رحمت، ۱۳۹۴: ۱۱). علاوه بر مسئولیت مدنی مدیران نسبت به شرکت که عمدتاً جنبه قراردادی دارد، مسئولیت قانونی مدیر بیشتر در حالتی متصور است که بر اثر تقصیر وی خسارتی به اشخاص ثالث اعم از کارگران بنگاه شرکتی و اشخاص خارج از شرکت وارد شود (احمدی رحمت، ۱۳۹۴: ۹۲). بر مبنای قاعده استقلال شخصیت حقوقی،

شرکت مستقل و مجزا از اعضای آن است و وقتی شرکت به عنوان شخص حقوقی مستقل قراردادی را منعقد یا در خارج از موارد قراردادی خسارتی را به کسی وارد می‌کند، تعهدات و مسئولیت‌های حاصل از موارد بالا صرفاً متوجه شرکت خواهد بود؛ هرچند عده‌ای معتقد هستند مسئولیت مدنی مدیران از استثنای این اصل است و در صورتی که در اثر تقصیر مدیران به سهامدار، شخص ثالث یا شرکت مستقیماً خسارتی وارد شود، زیان‌دیده به منظور اخذ خسارت مزبور باید تقصیر فاعل زیان و رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر وارد شده را اثبات کند (خواجه‌زاده، ۱۴۰۳: ۵) و مدیران در فرض حصول شرایط سه‌گانه مسئول هستند. ولی این برداشت ناصواب به نظر می‌رسد؛ زیرا مدیران شرکت‌ها وظیفه راهبری شرکت را دارند و تمامی نیت و اهداف شرکت از طریق آنها بروز و ظهور پیدا می‌کنند. چنانچه اعمال مدیران را مشمول اصل مسئولیت محدود ندانیم، دایره استثنا از اصل یادشده وسیع‌تر خواهد بود و این برخلاف اصول کلی استنباط است.

با این استدلال، مطابق اصل مسئولیت محدود مدیران و بر مبنای نظریه رکن‌بودن مدیر شرکت تجاری، اصولاً مسئولیت قهری اقدامات مدیران نیز به عهده شرکت است تا ایشان با اطمینان خاطر و آرامش بیشتری نسبت به ایفای تعهدات خویش عمل کنند؛ از این رو، لازم است مسئولیت ناشی از خسارات خطاهای کوچک و ریسک‌های مدیریتی مدیران به شرکت تحمیل شود.

البته، اصل بالا در زمینه مسئولیت قهری مدیران بدون استثنا نمانده است. قاعده منع سوءاستفاده از حق و لاضرر و قاعده منع تقلب از مهم‌ترین قواعدی هستند که استثنائات مسئولیت مدیران در پرتو اصل مسئولیت محدود به شمار می‌روند. بر این اساس، چنانچه مدیران شرکت سهامی از موقعیت انحصاری خود سوءاستفاده کرده باشند یا اینکه سوءاستفاده از شرکت سبب وارد شدن خسارات به شخص ثالث شده باشد، دارای مسئولیت هستند (خواجه‌زاده، ۱۴۰۳: ۲). از این رو، به نظر می‌رسد در فرض ارتکاب تقصیر سنگین یا عمد که نمونه بارز آن تقلب است، مدیران شخصاً مسئولیت دارند.

هرچند مسئولیت مدنی شرکت در خصوص اقدامات متناسب به مدیران مورد تصریح قانون‌گذار قرار نگرفته است، رویه قضایی به‌آرامی در حال پذیرش این موضوع است. شعبه ۱۲ داگاه تجدیدنظر استان تهران در دادنامه شماره ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۱۲۰۱۳۵۰ در مقام رسیدگی به دعوای مسئولیت مدنی (ضرر و زیان ناشی از جرم) مقرر داشته است: «تجدیدنظرخوانده به عنوان مدیرعامل و تصمیم‌گیرنده و نماینده قانونی شرکت الف به اتهام نقض حقوق صاحب علامت تجاری محکومیت کیفری حاصل نموده، بدیهی است که شرکت (شخص حقوقی) فاقد مسئولیت کیفری است؛ ولی دارای مسئولیت مدنی است. در نتیجه، جبران ضرر و زیان ناشی از جرم بر عهده شرکت است نه مدیرعامل آن». تدقیق در مفاد این دادنامه مؤید این است که دادگاه بین مسئولیت کیفری مدیر شرکت و مسئولیت مدنی وی تفکیک قائل شده و هرچند خسارت وارد شده نیز ناشی از فعل مدیر بوده، شخصیت حقوقی شرکت تحت مدیریت وی را مسئول دانسته است.

طبق قواعد عمومی، متولی نیز می‌تواند نسبت به موقوفه، موقوف‌علیه و اشخاص ثالث مسئول قلمداد شود؛ ولی به نظر می‌رسد با وحدت ملاک از مسئولیت مدنی مدیران نسبت به اشخاص ثالث در پاره‌ای از موارد می‌توان مسئولیت متولی را بر موقوفه تحمیل کرد که در ادامه به تفصیل آن را بررسی خواهیم کرد.

۴-۲ ابزارهای تعدیل مسئولیت متولی

با توجه به آنچه تاکنون گفته شد، متوجه شدیم مسئولیت شخصی و کامل متولی در تمام فروضی که از اقدامات وی خسارتی به ثالث وارد آمده است، مطلوب نیست و آثاری سوء بر جای خواهد گذاشت. از طرفی، نظام‌های حقوقی در مقابله با موارد مشابه منعطف عمل کرده‌اند و از قواعد عمومی مسئولیت مدنی عدول کرده‌اند. در این بخش از مقاله، سعی می‌شود ابزارهای مختلف تعدیل مسئولیت مدنی متولی بررسی شوند و در نهایت، الگویی مناسب برای آن تبیین شود.

وی را مسئول قلمداد کند. در این موارد، با تکیه بر منطق فازی که در قسمت پیشین توضیح داده شد، ممکن است عرف بین متولیان مختلف تفاوت قائل شود و تحمیل مسئولیت متولی بر موقوفه ایزاری است که ضمن رعایت قواعد کلاسیک همچون لزوم جبران کامل خسارات، قضاوت‌های عرفی را نیز ملحوظ نظر قرار داده است.

۴-۲-۴ ارائه الگوی مطلوب

متولی رکن اداره‌کننده موقوفه است و در بسیاری از متون حقوقی، از وی به عنوان «مدیر وقف» نام برده می‌شود (کامیار، ۱۴۰۳: ۱۳۹). فرض شایع مسئولیت قهری وی زمانی حادث می‌شود که خساراتی به اشخاص ثالث از جمله مجاورین موقوفه، ناشی از افعال متولی در حفظ و ترمیم عین موقوفه وارد آید. با اعمال تحلیل اقتصادی در موضوع مسئولیت متولی، قاعده مسئولیت مطلق متولی به عنوان یک قاعده عمومی کارا نیست. توضیح اینکه، با مسئول دانستن شخص متولی، سطح فعالیت او به دلیل ترس از مسئولیت کمتر از حد بهینه کاهش می‌یابد و در نتیجه، از انجام فعالیت‌های مفید اما پرخطر اجتناب می‌کند. در مقابل، سطح احتیاط وی بالاتر از حد بهینه افزایش می‌یابد و سرمایه‌گذاری بیش از حد در ایمنی صورت می‌دهد. از سوی دیگر، اعمال قاعده عدم مسئولیت نیز با مشکلاتی مشابه مواجه است. در فرض عدم مسئولیت متولی، سطح فعالیت متولیان بالاتر از سطح بهینه و سطح احتیاط آنان بسیار پایین‌تر از سطح بهینه قرار می‌گیرد (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۲). در نتیجه، هیچ یک از این دو قاعده به‌تنهایی نمی‌توانند به عنوان یک قاعده عمومی کارا استفاده شوند.

در این پژوهش، سه راه‌حل برای تعدیل مسئولیت متولی بیان شد. در به‌کارگیری ابزار تحدید مسئولیت از طریق اعمال تخفیف (مطابق ماده ۴ قانون مسئولیت مدنی)، دو مشکل عمده وجود دارند: نخست اینکه، اصل جبران کامل خسارت در نظام حقوقی ایران ریشه‌ای عمیق دارد و دوم اینکه، اعمال این ماده در رسیدگی‌های قضایی اختیاری است و محاکم کمتر به آن روی خوش نشان داده‌اند. استفاده از راه‌حل توزیع خسارت نیز به دلیل توسل به اهداف آرمان‌گرایانه عدالت توزیعی، در نظام حقوق ایران در حال حاضر به‌سختی قابل پذیرش است. به نظر می‌رسد پذیرش راه‌حل سوم با دشواری کمتری روبه‌روست. از آنجا که وضعیت متولی، فارغ از تفاوت‌های موردی، به مدیر شرکت بسیار مشابه است، متولی ابتکار عمل و اقدام را در دست دارد، تصمیم می‌گیرد و اجرا می‌کند و به منزله مدیرعامل در مؤسسه‌های عمومی و تجاری محسوب می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۲۲۵). با وحدت ملاک از اصل مسئولیت محدود مدیران در شرکت‌های تجاری و بهره‌گیری از مبانی عقلی در رابطه با مسئولیت قاضی، خسارات ناشی از تقصیر سبک یا بسیار سبک مدیران موقوفات غیرمتصرفی را باید به عنوان ریسک مدیریت موقوفات در نظر گرفت؛ زیرا اگر متولی منصوص بابت هر تقصیر سبکی مؤاخذه شود، چه‌بسا عطای تولیت را به لقای آن ببخشد و از قبول این سمت صرف‌نظر کند و در این فرض نیت اصلی واقف نیز محقق نمی‌شود. تحمیل خسارت ناشی از تقصیر سبک قاضی به دولت یا خسارت ناشی از تقصیر سبک مدیر به شرکت دارای مبنای عقلی و فواید عملی و اقتصادی بسیاری است. از نظر تحلیل اقتصادی، این شیوه ضمن حفظ انگیزه متولیان برای پذیرش تولیت، هزینه‌های پیشگیری را به نحوی مطلوب توزیع می‌کند. همین مبانی در رابطه با مدیریت موقوفات و تحمیل مسئولیت متولی به موقوفه نیز وجود دارند و خسارات واردشده باید حتی‌المقدور از عواید موقوفه پرداخت و به عنوان هزینه‌های حفظ عین یا هزینه‌های بهره‌برداری از موقوفه در بودجه سنواتی لحاظ شوند. در مقابل، چنانچه متولی مرتکب تقصیر سنگین یا بسیار سنگین و عمد شود و خسارتی به شخص ثالث وارد شود، مبانی بالا منتفی هستند و متولی باید مطابق قواعد عمومی مسئولیت مدنی، شخصاً مسئول قلمداد شود. قاعده عمومی مسئولیت شخصی متولی، به دلیل حبس قانونی وی در سمت از یک سو، و گستردگی

مسئولیت از سوی دیگر، نه فقط با هدف جبران خسارت تعارض دارد، بلکه به دلیل ایجاد بازدارندگی نابجا، کاهش انگیزه برای پذیرش تولیت و بی‌توجهی به تفکیک میان احتیاط و سطح فعالیت، عملاً نظام مدیریت موقوفات را با چالشی کارآمد مواجه می‌کند. از این رو، تعدیل این قاعده در راستای معافیت متولی از تقصیرهای سبک و بسیار سبک - با تحمیل خسارات به موقوفه به عنوان ریسک مدیریت - و محدودکردن مسئولیت شخصی متولی به موارد تقصیر سنگین و بسیار سنگین، با تحلیل اقتصادی حقوق و اهداف شارع مقدس هم‌سویی بیشتری دارد.

۵- نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش اساسی تدوین یافت که آیا می‌توان قواعد عمومی مسئولیت مدنی را بدون تعدیل بر منصب تولیت موقوفات غیرمتصرفی اعمال کرد و اگر نه، الگوی مطلوب برای مسئولیت مدنی متولیان در برابر اشخاص ثالث چیست. یافته‌ها نشان داد اگرچه قواعد عمومی مسئولیت مدنی و قواعد فقهی، متولی را در فرض اجتماع ارکان مسئولیت ضامن می‌شناسند، اعمال بی‌قیدوشرط این قواعد بر منصب تولیت - که با ویژگی‌هایی همچون عدم جواز استعفا (ماده ۷۶ قانون مدنی)، فقدان شرط تمکن مالی متولی و لزوم رعایت دقیق نیت واقف همراه است - آثاری نامطلوب همچون کاهش انگیزه پذیرش سمت تولیت، افزایش مداخله حاکمیت، کاهش بهره‌وری موقوفات و گاه نقض هدف جبران کامل خسارت به دنبال دارد. برای تعدیل این آثار، سه راهکار اصلی قابل بررسی هستند: نخست، راهکار «تحدید مسئولیت» مبتنی بر ماده ۴ قانون مسئولیت مدنی که به دادگاه اختیار کاهش خسارت را می‌دهد، اما به دلیل تعارض با اصل جبران کامل خسارت و عدم اقبال رویه قضایی، کارآمدی لازم را ندارد. دوم، راهکار «توزیع ضرر» مبتنی بر عدالت توزیعی و منطق فازی که خسارت را میان موقوفه و متولی توزیع می‌کند، اما در نظام حقوقی ایران هنوز به طور رسمی پذیرفته نشده و نیازمند بسترسازی نظری است. سوم، راهکار «تحمیل مسئولیت بر موقوفه» که با تکیه بر شخصیت حقوقی مستقل موقوفات و با الهام از دو تجربه موفق در نظام حقوقی ایران، یعنی مسئولیت مدنی قضات و مسئولیت مدیران شرکت‌های تجاری، از پشتوانه قانونی و عقلانی محکم‌تری برخوردار است. به همین دلیل، راهکار سوم به عنوان الگوی نهایی انتخاب شده است. الگوی نهایی به شرح زیر است: در تقصیرهای سبک یا بسیار سبک متولی منصوص، خسارت واردشده به اشخاص ثالث به عنوان ریسک ذاتی مدیریت موقوفه، به عهده شخصیت حقوقی موقوفه قرار می‌گیرد و از محل عواید آن پرداخت می‌شود. در مقابل، در تقصیرهای سنگین، بسیار سنگین یا عمدی (بی‌مبالاتی فاحش، سوءاستفاده از اختیارات یا تقلب)، متولی شخصاً مطابق قواعد عمومی مسئولیت مدنی مسئول جبران کامل خسارت خواهد بود. این الگو ضمن حفظ انگیزه متولیان و احترام به نیت واقف، جبران عادلانه خسارت زیان‌دیدگان را تأمین می‌کند و با قواعد فقهی و بنای عقلی سازگار است. هرچند نگارندگان معتقد هستند اصلاح قوانین به لحاظ فرایند زمان‌بر و تشریفاتی پیچیده که بر آن حکومت دارد، نباید به عنوان بهترین راه حل در امور پژوهشی ارائه شود و شاید بتوان گفت آخرین راه حل برای نیل به اهداف این پژوهش است؛ ولی، به منظور جلوگیری از تفسیرهای متفاوت و تشتت آرا، پیشنهاد می‌شود قانون‌گذار در اصلاحات مقررات در حوزه وقف، ماده‌ای صریح بر مبنای تفکیک درجات تقصیر متولی و تحمیل خسارات تقصیر سبک بر موقوفه مقرر کند و تا زمان اصلاح مقررات، محاکم قضایی با استناد به شخصیت حقوقی موقوفه و بنای عقلی، مسئولیت ناشی از تقصیرهای سبک متولی را بر موقوفه حمل کنند. در این میان، نقش دکترین، قضات و وکلای دادگستری و نیز انتشار رویه قضایی در تحقق و ترویج الگوی ارائه‌شده حائز اهمیت است.

۶- منابع

- احمدی رحمت، ص. (۱۳۹۴). مسئولیت مدنی مدیران شرکت‌های تجاری در حقوق ایران، فرانسه و انگلیس [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه شهرکرد.
- الشریف، م. م. و سعیدی، س. (۱۳۹۲). نقد نهاد تخفیف بر اساس وضعیت مالی عامل زیان. مجله علمی پژوهشی حقوق خصوصی، ۱۰(۱)، ۵-۳۲. <https://doi.org/10.22059/jolt.2013.50479>
- العلیانی، ع. ب. ع. ب. ع. (۲۰۱۷). مسئولیه الناظر الوقف. مؤسسه ساعی لتطوير الوقف.
- امامی، م. رضایی، ع. و صادقی، م. (۱۴۰۲). مبانی فقهی مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر. جستارهای فقهی و اصولی، ۹(۱)، ۱۳۳-۱۶۰. <https://doi.org/10.22034/jrj.2022.63447.2444>
- امینی، ا. و ابک، ص. (۱۳۹۳). بررسی نظریات بازدارندگی و منفعت‌زدایی راجع به خسارت تنبیهی در دعاوی مسئولیت مدنی. دانشنامه حقوق اقتصادی، ۲۱(۶). <https://doi.org/10.22067/le.v21i6.46545>
- بابایی، ا. (۱۳۸۴). نقد اصل قابلیت جبران کلیه خسارات در حقوق مسئولیت مدنی ایران. فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، ۱۷(۱)، ۴۵-۸۳. https://qjpl.atu.ac.ir/article_2918.html
- بابایی، ا. (۱۳۹۷). حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد. تهران: میزان.
- بابایی، ا. (۱۴۰۱). نظریه عمومی مسئولیت مدنی. تهران: شهر دانش.
- بادینی، ح. (۱۳۸۳). هدف مسئولیت مدنی. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۶۵. https://jflps.ut.ac.ir/article_11227.html
- پارساپور، م. و حسینی، س. ا. (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی مبنای مسئولیت مدنی در کامن لا و حقوق ایران با توجه به مسئولیت ویژه امین. فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۱۷(۱)، ۱-۲۶. https://CSIW.QOM.AC.IR/ARTICLE_1524.HTML
- شکری، ه.، فلاح خاریکی، م. و اسفندیاری، ا. (۱۴۰۲). تحلیل حقوقی مسئولیت مدنی ناشی از نقض وظیفه قانونی و ترک فعل در سیاست‌گذاری عمومی انگلستان. مجله حقوق اداری، ۱۱، ۹۳-۱۱۳. <http://dx.doi.org/10.61186/qjal.11.36.93>
- ترابی، ا. و اسماعیلی، م. (۱۳۹۶). وقف (چاپ دوم). تهران: شهر دانش.
- جنیدی، ل. و اکبریان طبری، م. (۱۳۹۷). رابطه امانی مدیران در شرکت‌های سهامی: بررسی تطبیقی در حقوق ایران و انگلستان. دوفصلنامه علمی حقوق تطبیقی، ۵(۲)، ۶۹-۹۶. https://law.mofidu.ac.ir/article_34499.html
- خواجehزاده، ا. (۱۴۰۳). ارزیابی مسئولیت مدیران شرکت‌های سهامی با توجه به اصل مسئولیت محدود با تکیه بر قانون و فقه. فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، ۶(۴)، ۱۹۹-۲۱۴. <https://ensani.ir/fa/article/603940>
- دیلمی، ا. و سلیمی، ف. (۱۳۹۵). مبانی مسئولیت مدنی ناشی از اعمال رویه‌های ضد رقابتی (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا). پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۲۰(۴)، ۸۱-۱۰۷. https://clr.modares.ac.ir/article_13965.html
- ریاحی سامانی، ن. (۱۳۹۱). بهره‌وری در قلمرو وقف و امور خیریه. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان چاپ و انتشارات.
- صدائتی، ک. (۱۳۹۳). مسجد در نظم حقوقی کنونی. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
- صدائتی، ک. و جلالی، م. (۱۳۹۵). نظارت حکومت بر موقوفات: تأملی بر چالش‌های اخذ حق‌النظاره از موقوفات توسط سازمان اوقاف. فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، ۱۸، ۱۹۹-۲۱۶. https://qjpl.atu.ac.ir/article_7182.html

- صدر، س. م. ب. (۱۴۰۵ق). *دروس فی علم الأصول* (ج. ۳، چاپ اول). قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- صفایی، س. ح.، و راضی، س. (۱۳۹۹). مسئولیت مدنی قاضی و تحول آن در فقه و حقوق ایران و فرانسه. *فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب*، ۷(۳)، ۱۲۱-۱۴۸. [HTTPS://CSIW.QOM.AC.IR/ARTICLE_1649.HTML](https://CSIW.QOM.AC.IR/ARTICLE_1649.HTML)
- صفایی، س. ح.، و رحیمی، ح. (۱۳۹۹). *مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)*. تهران: سمت.
- صفایی، س. ح.، و رحیمی، ح. (۱۴۰۳). *مسئولیت مدنی تطبیقی* (چاپ سوم). تهران: شهر دانش.
- صقری، م. (۱۳۹۳). *حقوق بازرگانی شرکت‌ها* (ج. ۱ و ۲، چاپ اول). تهران: انتشارات سهامی.
- طرف، ف. (۱۴۰۱). *ساختارهای پنهان تقدی ساختارگرایانه در خصوص منطقی مسئولیت مدنی ایران*. تهران: گنج دانش.
- عندلیب، ح.، و سیاحت اسفندیاری، ع. (۱۳۹۴). بررسی فقهی و حقوقی وظایف و اختیارات متولی در موقوفات عام. *مجله فقه و حقوق معاصر*، ۱(۱)، ۲۱-۴۲. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1172544>
- عیسائی تفرشی، م. (۱۳۸۳). تجزیه و تحلیل «تراست» در حقوق انگلیس و مقایسه آن با نهاد وقف در حقوق ایران. *پژوهش حقوق عمومی*، ۶، ۱۹-۴۷. https://qjpl.atu.ac.ir/article_2941.html
- قاسمی، م.، شکوهیان، س.، و قاسمی حامد، ع. (۱۴۰۲). تحلیل اقتصادی قاعده «عدم مسئولیت» در حوزه حقوق پزشکی. *فصلنامه تحقیقات حقوقی، آماده انتشار*. https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_103671.html
- قنات، ج.، و علایی، ص. (۱۳۹۷). مبنای تحدید مسئولیت در خسارات مالی ناشی از حوادث رانندگی (تبصره سه ماده ۸ قانون بیمه اجباری شخص ثالث مصوب ۱۳۹۵). *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۱۰، ۲۸۳-۳۰۶. <https://www.doi.org/10.22075/feqh.2018.13273.1347>
- کاتوزیان، ن. (۱۳۸۴). *حقوق مدنی: عطایا*. تهران: گنج دانش.
- کامیار، غ. (۱۴۰۳). *حقوق وقف* (چاپ دوم). تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- کیانی، ز. (۱۳۸۹). *مبانی و قواعد مشترک مسئولیت مدنی ناشی از فعل غیر* [رساله دکتری]. دانشگاه تهران.
- جعفری لنگرودی، م. (۱۳۸۱). *ترمینولوژی حقوق*. تهران: گنج دانش
- مولودی، م.، حاجی عزیزی، ب.، و غلامی، ن. (۱۳۹۷). مبنای اقتصادی توزیع خسارت در مسئولیت مدنی. *مجله مطالعات حقوقی*، ۱۰(۳)، ۲۲۷-۲۸۷. <https://www.sid.ir/paper/373328/fa>
- نجفی، ش. م. ح. (بی تا). *جواهر الکلام* (ج. ۲۸). تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- یزدانیان، ع.، و کیانی، ز. (۱۳۹۲). مسئولیت مدنی قراردادی ناشی از فعل غیر. *پژوهش‌های حقوق خصوصی*، ۱(۱)، ۱۳۷-۱۶۰. https://jpl.sdil.ac.ir/article_42286.html

References

- Ahmadi Rahmat, S. (2015). *Civil liability of managers of commercial companies in Iranian, French, and English law* [Master's thesis]. Shahrekord University. [In Persian]
- Al-Aliani, A. B. A. B. A. (2017). *Responsibility of the supervisor of the endowment*. Sa'i Foundation for Endowment Development. [In Arabic]
- Al-Sharif, M. M., & Saidi, S. (2013). A critique of the institution of reduction based on the financial status of the tortfeasor. *Scientific-Research Journal of Private Law*, 10(1), 5-32. <https://doi.org/10.22059/jolt.2013.50479> [In Persian]
- Amini, A., & Abak, S. (2014). A theoretical study of deterrence and disgorgement theories concerning punitive damages in civil liability claims. *Encyclopedia of Economic Law*, 21(6). <https://doi.org/10.22067/le.v21i6.46545> [In Persian]

- Andalib, H., & Siahat Esfandiari, A. (2015). A jurisprudential and legal study of the duties and powers of the trustee (mutawalli) in public endowments. *Journal of Contemporary Jurisprudence and Law*, 1(1), 21-42. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1172544> [In Persian]
- Babaei, A. (2005). A critique of the principle of compensability of all losses in Iranian civil liability law. *Public Law Research Quarterly*, 7(1), 45-83. https://qjpl.atu.ac.ir/article_2918.html [In Persian]
- Babaei, A. (2018). *Civil liability law and obligations outside contract*. Tehran: Mizan. [In Persian]
- Babaei, A. (2022). *General theory of civil liability*. Tehran: Shahr-e Danesh. [In Persian]
- Badini, H. (2004). The purpose of civil liability. *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, 65. https://jflps.ut.ac.ir/article_11227.html [In Persian]
- Bertoli, P., & Grembi, V. (2017). *Medical malpractice: How legal liability affects medical decisions*. CERGE-EI Working Papers. <https://ideas.repec.org/p/cer/papers/wp600.html>
- Coase, R. H. (2013). The problem of social cost. *Journal of Law and Economics*, 56(4), 837-877. <https://doi.org/10.1086/674872>
- Dari-Mattiacci, G., & Parisi, F. (2006). The economics of tort law: A précis. In *The Elgar companion to law and economics* (2nd ed.). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Deylami, A., & Salimi, F. (2016). Foundations of civil liability arising from anti-competitive practices (a comparative study in Iranian and European Union law). *Comparative Law Research*, 20(4), 81-107. https://clr.modares.ac.ir/article_13965.html [In Persian]
- Emami, M., Rezaei, A., & Sadeghi, M. (2023). Jurisprudential foundations of civil liability arising from the act of another. *Jurisprudential and Usuli Studies*, 9(1), 133-160. <https://doi.org/10.22034/jrj.2022.63447.2444> [In Persian]
- Ghanavati, J., & Alaei, S. (2018). The basis for limiting liability in financial losses arising from traffic accidents (Note 3 of Article 8 of the Compulsory Third Party Insurance Act of 2016). *Studies in Jurisprudence and Islamic Law*, 10, 283-306. <https://doi.org/10.22075/feqh.2018.13273.1347> [In Persian]
- Ghasemi, M., Shokouhian, S., & Ghasemi Hamed, A. (2023). Economic analysis of the "no liability" rule in the field of medical law. *Legal Research Quarterly, Forthcoming*. https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_103671.html [In Persian]
- Harpwood, V. (2009). *Modern tort law* (7th ed.). Abingdon: Routledge-Cavendish.
- Hylton, K. N. (1998). Punitive damages and the economic theory of penalties. *The Georgetown Law Journal*, 87(2), 421-471. https://scholarship.law.bu.edu/faculty_scholarship/2638/
- Issaei Tafreshi, M. (2004). An analysis of the "trust" in English law and its comparison with the institution of waqf in Iranian law. *Public Law Research*, 6, 19-47. https://qjpl.atu.ac.ir/article_2941.html [In Persian]
- Jafari Langaroudi, M. (2002). *Legal terminology*. Tehran: Ganj-e Danesh. [In Persian]
- Joneidi, L., & Akbarian Tabari, M. (2018). The fiduciary relationship of directors in joint-stock companies: A comparative study in Iranian and English law. *Biannual Scientific Journal of Comparative Law*, 5(2), 69-96. https://law.mofidu.ac.ir/article_34499.html [In Persian]
- Kamyar, Gh. (2024). *Endowment law* (2nd ed.). Tehran: Majd Scientific and Cultural Assembly. [In Persian]
- Katouzian, N. (2005). *Civil law: Donations*. Tehran: Ganj-e Danesh. [In Persian]
- Khajehzadeh, A. (2024). Evaluating the liability of directors of joint-stock companies regarding the principle of limited liability, relying on law and jurisprudence. *Quarterly of Economic Jurisprudential Studies*, 4(1), 199-214. <https://ensani.ir/fa/article/603940> [In Persian]
- Kiani, Z. (2010). *Foundations and common rules of civil liability arising from the act of another* [Doctoral dissertation]. University of Tehran. University of Tehran. [In Persian]
- Moloudi, M., Haji Azizi, B., & Gholami, N. (2018). Economic foundations of loss distribution in civil liability. *Journal of Legal Studies*, 10(3), 227-287. <https://www.sid.ir/paper/373328/fa> [In Persian]
- Najafi, Sh. M. H. (n.d.). *Jawahir al-Kalam* (Vol. 28). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Parsapour, M., & Hosseini, S. A. (2020). A comparative study of the basis of civil liability in common law and Iranian law about the special liability of the trustee. *Comparative Research Quarterly on Islamic and Western Law*, 7(1), 1-26. https://CSIW.QOM.AC.IR/ARTICLE_1524.HTML [In Persian]

- Riahi Samani, N. (2012). *Productivity in the domain of waqf and charitable affairs*. Tehran: Endowments and Charitable Affairs Organization, Printing and Publishing Organization. [In Persian]
- Sadr, S. M. B. (1985). *Lessons in fundamental science* (Vol. 3, 1st ed.). Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- Safaei, S. H., & Rahimi, H. (2020). *Civil liability (obligations outside contracts)*. Tehran: Samt. [In Persian]
- Safaei, S. H., & Rahimi, H. (2024). *Comparative civil liability* (3rd ed.). Tehran: Shahr-e Danesh. [In Persian]
- Safaei, S. H., & Razi, S. (2020). Civil liability of judges and its evolution in jurisprudence and Iranian and French law. *Comparative Research Quarterly on Islamic and Western Law*, 7(3), 121-148. [HTTPS://CSIW.QOM.AC.IR/ARTICLE_1649.HTML](https://CSIW.QOM.AC.IR/ARTICLE_1649.HTML) [In Persian]
- Saghari, M. (2014). *Commercial law of companies* (Vols. 1 & 2, 1st ed.). Tehran: Sahami Publications. [In Persian]
- Sedaqati, K. (2014). *The mosque in the current legal order*. Tehran: Shahr-e Danesh Institute for Legal Studies and Research. [In Persian]
- Sedaqati, K., & Jalali, M. (2016). Government supervision over endowments: A reflection on the challenges of collecting supervision fees (haqq al-nazarah) from endowments by the Endowments Organization. *Public Law Research Quarterly*, 18, 199-216. https://qjpl.atu.ac.ir/article_7182.html [In Persian]
- Shavell, S. (2009). *Economic analysis of accident law*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shokri, H., Fallah Khariki, M., & Esfandiari, A. (2023). Legal analysis of civil liability arising from breach of statutory duty and omission in UK public policy. *Administrative Law Journal*, 11, 93-113. <http://dx.doi.org/10.61186/qjal.11.36.93> [In Persian]
- Torof, F. (2022). *Hidden structures of critical structuralist critique concerning the logic of Iranian civil liability*. Tehran: Ganj-e Danesh. [In Persian]
- Torabi, A., & Esmaili, M. (2017). *Endowment* (2nd ed.). Tehran: Shahr-e Danesh. [In Persian]
- Yazdani, A., & Kiani, Z. (2013). Contractual civil liability arising from the act of another. *Private Law Research*, 1(1), 137-160. https://jpl.sdil.ac.ir/article_42286.html [In Persian]

